

MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLERİ: MARABADAN ÜCRETLİ FINDIK İŞÇİLİĞİNE

Sidar Çınar
Marmara Üniversitesi

Kuvvet Lordođlu
Marmara Üniversitesi

ÖZET

Mevsimlik tarım işçileri her yıl ağırlıklı olarak güneydoğu'dan ülkenin dört bir yanına birkaç aylığına çalışmak için göç ederler. Bu göçler genellikle iki merkez arasında gerçekleşmez. Tarım işçileri hasat mevsimine göre birkaç yer değiştirdikten sonra kış aylarını geçirmek için evlerine dönerler. Bu sürekli yer değiştirme hali bireysel olarak gerçekleşen bir süreç değildir. Mevsimlik tarım işçiliği küçük çocukları ve yaşlıları da içerecek şekilde tüm aile bireyelerinin birlikte göç etmelerine dayanır.

Göçebe bir yaşamları olan mevsimlik tarım işçileri ile ilgili bu çalışmada temel olarak iki soru üzerinde durulmuştur. Birincisi mevsimlik tarım işçilerinin neden özellikle güneydoğu kökenli oldukları sorusudur. Bu sorunun cevabı Türkiye'de kırsal dönüşüm ve göç süreçleri üzerinden şekillenmiştir. Ancak bu süreçlerin belirlediği başka bir durum da enformel sektörde görülen tabakalaşma eğilimidir. Söz konusu tabakalaşma, bu yapının bir parçası olarak, mevsimlik tarım işçilerinin çalışma koşullarını önemli oranda şekillendirmektedir.

İkinci soru ilk sorunun cevabını temel alarak mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkileri ve koşullarının nasıl belirlendiği ve “geçici” yaşam koşullarının nasıl şekillendiği üzerinedir. Buna cevap aramak amacıyla Sakarya'nın Karasu ilçesine fındık toplama işinde çalışan işçilerle, araçlarla ve bölgedeki işverenlerle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmelerin ortaya çıkardığı en önemli gerçek oldukça yalnız, kendi kaderine bırakılmış işçilerin zor yaşamları olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mevsimlik Tarım İşçiliği, Kırsal Dönüşüm, Enformel Sektörde Katmanlaşma, Karasu Fındık İşçileri.

Seasonal Agricultural Workers: From Coppers to Paid Hazelnut Laborers

ABSTRACT

Every year, seasonal agricultural workers, mostly from the southeastern province of Turkey, migrate to work across the country for a couple of months. However, this migration does not take place between only two locations, as the workers are relocated multiple times during the harvest season.

Furthermore, workers' migration patterns indicate that these movements include all the members of their families, both young and old.

This paper on seasonal agricultural workers' experiences with migration centers on two questions. The first question explores why are most of the seasonal agricultural workers from the southeast province of Turkey? The rural transformation and the broader migration processes may provide some answers to this question. These processes also play a role in the segregation of jobs in the informal sector, and thus largely determine the working conditions of the seasonal agricultural workers.

In light of this discussion, the second question examines the seasonal agricultural workers' relation with the industry, as well as their working and "temporary" living conditions. To answer all these questions, in-depth interviews were conducted with the temporary laborers working in the hazelnut harvest, their employers, and the subcontractors in the Karasu province of Sakarya. The most important finding of the research is that the workers are abandoned to their "destinies" and they lead very hard lives.

Keywords: Seasonal Agricultural Workers, Rural Transformation, Segregation in The Informal Sector, Karasu Hazelnut Laborers.

GİRİŞ

Göç olgusunda genel olarak rol oynayan iktisadi faktörler temel ağırlık taşıyan unsurlardır. Elbette bu unsurların dışında kültürel, politik ve farklı sosyolojik nedenler de bulunmaktadır. Anadolu coğrafyasının Türkleşmesi IX. Yüzyıldan itibaren başlarken, aslında bir göç ve göçmenlik olgusu ile tanışıklığımızın tarihi eskilere dayanmakta yeni göçlerle beslenerek bir çeşit taban verisi oluşmaktadır (Timur, 2007: 26-35).

Mevsimlik Göç olgusu ise iktisadi temelleri ile göç olgusu gibi çok disiplinli bir alanın sadece bir yanını bizlere aktarmaktadır. Mevsimlik göç özellikle tarımsal yörelerde mevsimlere bağlı olarak işgücü arzı ile talebi arasındaki açığın kapatılmasına yönelik hareketlilik olarak algılanmaktadır. Elbette bu genel tanımlamanın farklı unsurlarını ve türlerini mevsimlik göç ile birlikte ele almak gerekir.

Mevsimlik işçilik ise özetle işgücü açığının karşılanmasına yönelik farklı bir bölgeden mevsimlere dayalı olarak başta tarımsal üretim olmak üzere birçok iktisadi faaliyet alanında gerçekleşen bir işçilik biçimi olarak görülmektedir. Burada mevsimlik işçilik iki ayrı bağlamda dikkate alınmaktadır. Bunlardan biri gezicilik diğeri ise geçiciliktir. ¹Her iki niteliğin de ortak yanı formel bir ekonomi dışında kalıyor olmasıdır. Bu yönü, tarımda gerçekleşen küçük üreticilik, geçimlik tarım işçiliği, ücretli tarım işçiliği ve ücretsiz aile işçiliğinden mevsimlik işçiliği ayıran en önemli özelliğidir. Formel bir ekonomi dışında kalmak işgücü piyasası verileri içinde değil işgücü piyasasına dahil olmayanlar içine girmektedir. Yani geçici tarım işçiliği, mevsimlik işçilik enformel bir ekonominin başat unsurları arasındadır.

¹ Özbekmekçi ve Sahil (2004), makalelerinde gezici mevsimlik tarım işçiliğini bulunduğu bölgeyi terk etme ve bir dönem boyunca yaşadığı yere dönmeme olarak, geçici mevsimlik tarım işçiliğini ise sabah evinden çıkıp bir başkasının arazisinde ücretli olarak çalışıp gün bitiminde kendi evlerine dönmek olarak ayırma tabi tutmuşlardır. Bu noktada mevsimlik tarım işçiliğinin ister geçici isterse gezici olmasının işçinin çalışma koşullarında ve konumunda önemli bir değişim yaratmamaktadır.

Mevsimlik tarım işçiliği kavramının burada ele aldığımız biçimi ile iki özelliği bir arada taşıdığı görülür: bunlardan biri yapılan işin mevsimlik olması, diğeri ise çalışanın ücretli işçilik niteliğidir. Bu iki özellik mevsimlik tarım işçilerinin işlerini olduğu kadar yaşam koşullarının da belirleyicisidir.

Mevsimlik tarım işçilerinin işçileşme süreçleri çalışılan bölgeye bağlı olarak farklılıklar göstermektedir. Örneğin Afrika'da tarımda işçileşme süreci üzerine yapılan bir çalışma sadece ücretleriyle geçinen ve toprak sahiplerine tamamen bağımlı olan, bir toprak mülkiyetine sahip olmayan kesimi tam proleterleşmiş olarak tanımlamaktadır. Buna karşılık "yarı proleter" olarak isimlendirilecek bir başka grup vardır ki, mevsimlik tarım işçileri bu grubun içine dahil edilir. Yarı proleterler hâlâ bazı üretim araçlarına sahiptir. Bir miktar toprağın mülkiyetine sahip olarak küçük çiftçilikle uğraşanlar bu grupta sayılabildiği gibi kendi hesabına bağımsız çalışanlar ya da küçük çapta ticaretle uğraşanlar da söz konusu gruba dahil edilir. Esas olarak sadece ücretleriyle geçinmezler ve tarımdaki ücretli işlere mevsimlik olarak katılırlar (Foeken ve Tellegen, 1997:296-313). Oysa Marksist politik ekonomiye göre proleterleşme olgusunu topraktan tamamen kopmaya eşitlemek eksik bir yaklaşımdır. Proleter sadece üretim araçlarına sahip olmayan kişi değildir. Aynı zamanda bir grup işverenden ya da herhangi bir işverenden bağımsız bir şekilde karar verme özgürlüğüne sahip olması gerekir (Brass, 1997:227-258). Dolayısıyla burada proleterleşme süreci mülksüzleşmeye eşitlenmeli; aynı zamanda herhangi bir işverene bağımlı kalmadan özgürce sözleşme yapma ve bu sözleşmeyi sonlandırabilme vasfının da proleterleşme sürecinin diğer önemli bileşeni olduğu hesaba katılmalıdır (Gürsoy, 2010).

Diğer bir özellik olan "mevsimlik" göç etme tarımda mevsimlik işgücü ihtiyacının olusundan kaynaklanmaktadır. Örneğin Martin, Amerikan tarımı çerçevesinde şöyle bir karşılaştırma yapmıştır: kölelik çok fazla işgücüne ve uzun süreli olarak ihtiyaç duyulan ürünlerde ekonomik olarak daha uygun bir yöntem iken, mevsimlik tarım işçiliği nispeten kısa bir süre için ve çok sayıda işçiye ihtiyaç duyulması halinde rasyonel bir yöntem olmaktadır (Martin, 2002:1124-1142).

Ancak tarımda bu tür kısa süreli işlerin hâlâ var olabilmesi makineleşme ya da ürün özelliğinin yanında bu işlerde çalışmak isteyecek emeğin miktarına da bağlıdır. Yani tarımda mevsimlik göçün tek nedeni işverenlerin bu yönde bir talep oluşturması değildir. Aynı zamanda geçici olarak göç etmeye, kısa süreli işlerde çalışmaya istekli bir kesimin de bulunması gerekir. Mevsimlik tarım işçilerinin bu tür özellikler gösterebilmesi için bunların iş alternatiflerinin oldukça sınırlı olması gerekir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalara göre mevsimlik tarım işçileri çoğunlukla tarım sektörünün vasıf gerektirmeyen işlerinde yoğunlaşırlar (Foeken ve Tellegen, 1997; Hoggart ve Mendoza, 1999; Martin, 2002).

Mevsimlik tarım işçisi olarak emeklerini arz edenlerin niteliklerine bakıldığında, bu işçi kesiminin dezavantajlı bazı gruplardan oluştuğunu iddia etmek için yeterli kanıt bulunmamaktadır. ABD'de yapılmış çok sayıda araştırmaya göre yasal korumadan yoksun tarımsal işgücünü oluşturan kesimlerin genç Meksikalı ve Hispanik kökenlilerden oluştuğu anlaşılmaktadır (Kandel ve Donato, 2009). İspanya'da ise Afrikalı göçmen işçiler kayıt dışı olarak mevsimlik tarım işçiliği yapmaktadırlar (Hoggart ve Mendoza, 1999). Norveç'te ise tarımda mevsimlik işçi olarak Doğu Avrupalıların çalıştığı görülmektedir (Rye ve Andrzejewska, 2010).

TÜRKİYE’DE TARIMDA MEVSİMLİK İŞÇİLİĞİN DÖNÜŞÜMÜ VE SINIF OLUŞUM SÜREÇLERİNE KISA BİR BAKIŞ

Kırsal Dönüşüm

Türkiye’de ikinci dünya savaşını izleyen yıllarda gerçekleşen kırsal dönüşüm çoğunlukla kentlere doğru gerçekleşen göç üzerinden tartışılmıştır. Bu dönüşümün en belirgin, etkisi kente göç ve bu süreçle birlikte kentlerdeki hızlı değişim olmakla birlikte, bir de kırsalda kalanlar ya da henüz göç etmeyenler üzerinde de önemli bir etkisi olmuştur. Kırsal dönüşüm sürecinin ortaya çıkardığı işgücü fazlası, bazı bölgelerde kentlere kitlesel göç hareketi olarak tezahür ederken, bazı bölgelerde ise tarımda ücretli işçilik biçiminde çalışma eğilimini ortaya koymaktadır. Ancak kente gidenler ile kırsalda kalanların yolları birbirlerinden belirgin bir şekilde ayrılmamaktadır. Kırsal bölgede kalmaya devam edenler, marjinal bir işgücü kesimini oluştururken büyük olasılıkla göç sürecinin daha sonraki aktörleri olmaktadır. Göç edenler ise kentlerde tutunma aşamasında kentsel bir marjinal işgücünü oluşturmuşlardır. Kırsal alanlarda kalanlar ve kente göç edenler her iki alanda da ucuz işgücünü oluşturarak işçileşme sürecinin farklı tezahürlerini sergilemektedirler. Kente göç edenlerin göç etme öncelikleri, yani daha sonra göç edenler aleyhine yaşanan farklılıklar, bir ölçüde mevsimlik tarım işçisi olarak çalışan kesimin kimler olacağını belirlemektedir.

Buradan yola çıkarak bu çalışmada mevsimlik tarım işçisi arzını artıran ve kentlere göçü belirleyen iki gelişme üzerinde duruldu. Birincisi 1948-1970 yılları arasında tarımda dönüşüm, kapitalistleşme, makineleşme süreci şeklinde nitelendirilen toplumsal yapı üzerinde çok önemli etkileri olan kırsal dönüşüm sürecidir. Bu süreç mevsimlik tarım işçiliğini köklü bir biçimde değiştirdiği gibi kırsal alanda işgücü arzını da artırmıştır. İkinci gelişme 1986-1995 yılları arasında en yoğun dönemini yaşayan zorunlu göç sürecidir. Bu dönemde sosyal ve ekonomik politikalarındaki değişim, zorunlu göçün de etkisiyle iç göç sürecinde yaşanan değişimle birlikte mevsimlik tarım işçisi arzında artış yaratmıştır.

Kırsal dönüşüm olarak bahsettiğimiz gelişme 1948-1970 yılları arasında gerçekleşmiştir. Dönüşüm süreci kırsal alanda doğa, teknoloji ve insan gücü faktörlerinin kullanım oranlarını ve yöntemlerini değiştirerek toplumsal bir değişime sebep olmuştur (Ecevit, 1996: 495). Tekeli ve Erder bu süreci üç alt bölüme ayırır. İlki 1948-1956 arasında makineleşmenin başladığı süreçtir. Marshall yardımlarının bir sonucu olarak bu dönemde traktör sayısı 1800’den 44.000’e yükselmiştir. 1956’da dış ödemeler dengesinde oluşan sorunlar nedeniyle traktör alımı durdurulmuştur. Ancak değişim sadece kullanılan makine sayısının artmasıyla sınırlı kalmamıştır. Bu tarihlerde tarımda kullanılan arazi miktarı da makineleşmeye bağlı olarak artmıştır. 1948’de ekili, dikili, nadasa bırakılan alanlar 15,408 hektardan 1956’da 24, 329 hektara hızla yükselmiştir. Yani Türkiye’de ekilebilecek alanların neredeyse sınırına gelinmiştir (Tekeli ve Erder, 1978: 303). Ekim alanının hızla artmasının bir sonucu olarak tarımsal üretim de artmıştır. Ancak artan ekili alanlar az sayıda çiftçinin elinde yoğunlaşmıştır. Yani tarımsal bazı işletmeler hızla büyümüştür. 1952 yılında yapılan SBF anketi ortalama işletme büyüklüğünün 1948 yılında 847 dönüm iken, yüzde 31 oranında artarak 1952 yılında 1113 dönüme çıktığı sonucuna ulaşmıştır. Ankete göre arazi mülkiyetindeki bu genişleme yüzde 64 oranında daha önce tamamen işlenmekte olan, yüzde 13 oranında kısmen işlenmekte olan ve yüzde 23 oranında hiç işlenmeyen arazinin² satın alınmasıyla gerçekleşmiştir. Ankete göre

² Hiç işlenmemiş arazilerin önemli bir kısmının meralardan oluştuğu söylenebilir. Mera arazilerinin tarıma açılma-

tamamen ve kısmen işlenmekte olan arazinin makine sahibinin mülkiyetine geçmesi, küçük işletmelerin büyük işletmelere terk edilmesi demektir. Mülkiyetteki genişleme, yüzde 77 oranında, sahibi, kiracı ve ortakçı marifetiyle işlenen arazi aleyhine gerçekleşmiştir (aktaran: Avcıoğlu, 1978: 62). Ancak makineleşmedeki artış ekili alanlardaki artışı karşılamadığı için makineleşme yanında hâlâ önemli bir miktar toprak çift hayvanı kullanılarak işlenmekteydi ki bu oran %40’tı. Çekim hayvanı kullanılarak işlenen arazi miktarında önemli bir artış olduğuna göre tarımda işgücüne duyulan ihtiyacın azalması beklenemez. Dolayısıyla tarıma açılan arazinin arttığı ancak makineleşmenin aynı oranda artmadığı kırsal dönüşümün ilk sürecinde büyük toprak sahipleri makine kullanmaya başlamalarına rağmen henüz ortakçı ve yarıcılarının emeklerine ihtiyaçları tam olarak tükenmemiştir (Tekeli ve Erder, 1978: 313).

Bu değişim içinde mevsimlik tarım işçisi olmaya en fazla aday olan iki köylü kesimi, ortakçı-yarıcılar ve küçük köylülerin nasıl etkilendikleri önemlidir. Ortakçı ve yarıcılar makineleşmenin yetersizliğinden dolayı bir süre daha topraktan geçinmeye devam etmişlerdir. Ancak küçük üreticiler için aynı şeyi söylemek zordur. Çünkü büyük ve orta boy çiftçilerin topraklarını genişletme çabaları onları büyük oranda etkilemiştir. Toprağın belli ellerde yoğunlaşması³ ile küçük toprak parçasında geçimlik üretim yapan çiftçilerin topraktan kopma süreci başlamıştır. Bunun başlıca sebebi de küçük üreticilerin yeni teknolojiye uyum sağlayacak maddi güce sahip olmamaları nedeniyle krediye ihtiyaç duymalarıdır. Kredilerini ödeyemeyen küçük toprak sahiplerinin birçoğu topraklarını kaybetmiştir (Akşit, 1999: 174; Kıray, 1999: 154). Kıray’ın Adana’nın bazı köyleri üzerine yaptığı araştırmaya göre küçük toprak sahiplerinin yoğunlukla bulunduğu bir köyde kısa bir süre içinde hanelerin %20,7’si topraklarını yitirmiş, buna karşılık bir kişinin toprağı 1.000 dönüme çıkmıştır (Kıray, 1999: 154).

Toprak genişlemesi sürecinin yoğun bir şekilde gerçekleştiği 1948-1956 dönemi Türkiye’de kırsal alanlardan şehirlere göçün büyük boyutlara ulaştığı bir süreçtir (Tekeli ve Erder, 1978: 305). Kırsal dönüşümün ilk döneminde ortaya çıkan işgücü fazlası makineleşmeden değil, büyük oranda toprağın belli ellerde yoğunlaşmasından etkilenen küçük köylülerdir.

1956’dan 1962’ye kadar traktör sayısının sabit kaldığı ikinci dönem yaşanmıştır. İkinci dönemde ekili alanların artışı yavaşlamış, 1962 yılında ekili alanlar 25.416 hektara ulaşmıştır. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nın uygulandığı 1963’den sonra da üçüncü dönemde tarımda kullanılan arazi miktarı daha yavaş bir artışla 27.337 hektara ulaşmıştır (Tekeli ve Erder, 1978: 303-304). Bu dönemin kırsal dönüşüm sürecine en büyük etkisi traktör sayısının iki mislinden fazla bir artış göstermesidir. Yani traktör sayısının artmasına rağmen, ekilen arazi miktarındaki artışın sınırlı kalması kırsal alanlarda ortakçı ve yarıcılar aleyhine gerçekleşen dönüşümü sağlayan gelişmedir. Hayvanla sürülen arazi miktarı traktör lehine azalma eğilimine girince büyük toprak sahiplerinin artık ortakçı emeğine ihtiyaç duymadığı ve geleneksel ilişkilerin çözüldüğü bir aşamaya gelinmiştir. Nitekim toprak sahibi ile ortakçılar arasındaki ilişkilerin 1965 ve sonrasında mutlak bir çelişkiye dönüşmeye başladığı söylenir. Yani artık tarımda kullanılan makine sayısının iyice attığı yıllarda ortakçı ve yarıcılarının top-

sında orta ve büyük çiftçilerin büyük bir rolü olduğu söylenebilir (Avcıoğlu, 1978: 622).

³ Toprağın az sayıda kişinin mülkiyetinde toplanması, toprak temerküzü, kutuplaşma olarak da adlandırılır. Bunun başlıca yöntemleri de toprak açma, satın alma, başkalarının topraklarına ekonomi dışı baskılarla el koyma ve artan kredi ihtiyaçları karşısında toprağı ipotek altına alan tefecilerin borç ödenmeyince toprağı el koyması şeklindedir (Akşit, 1999: 174).

rakla bağlantısı kesilmeye başlamıştır. Köylülerin zor yoluyla köyden kovulmaya başlamaları da yine aynı tarihlere rastlar. Köylülerin topraklardan ayrılmasının sessiz sedasız bir süreç olmadığına dair bazı bulgular vardır. Toprak sahiplerine karşı çıkanların dövülmesi, evlerinin kurşunlanması ve dozerle yıkılması, köylülerin, toprak sahipleri tarafından hemen bastırılan bir eylem de olsa, arazi işgaline girişmeleri buna kanıttır (Akçay, 1999: 126-127). Bu sürecin ne boyutta bir işgücü fazlası yarattığının anlaşılabilmesi için topraksız aile oranlarına bakılabilir. Ayrıca topraksız aile oranının en yüksek olduğu kentlerin Güneydoğu Anadolu'da yoğunlaşması dikkat çekicidir.

Çizelge: 1 Topraksız Aile Oranları

Kentler	Oran (%)
Bingöl	39,3
Mardin	40,9
Siirt	42
Hakkâri	45
Diyarbakır	46,9
Şanlıurfa	55

Çizelge: 2 Topraksız Aile En Yüksek olduğu kentler

Yıl	Topraksız aile oranı (%)
1913	8,0
1927	17,0
1950	14,5
1963	9,1
1968	17,5
1973	21,9
1981	27,2

Kaynak: Necdet Oral, Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar, Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, 2006, s.48, 327.

Güneydoğu'da topraksız köylü sayısını daha da artıran bir başka etken küçük toprak sahiplerinin arazilerini kaybetmeleridir. Diyarbakır'daki değişim buna örnek verilebilir. Bu kentte 1950-1980 zaman aralığında 5 hektardan küçük işletmelerin oranı %67'den %58'e düşerken, işledikleri arazi miktarı da %29'dan %7,9'a düşmüştür. Buna karşılık 5 hektardan büyük işletme arazilerinde %21,1 oranında büyüme gerçekleşmiştir. Bu süreci sadece nüfus artışından kaynaklanan miras ile açıklamak mümkün değildir. Büyük işletmelere doğru bir devir ve satın alma yolu ile bu toprak devri yaşanmıştır. Aynı doğrultudaki değişim Türkiye

genelinde de yaşanmıştır. Buna rağmen büyük işletmeler Güneydoğuya göre %9 civarında daha az arazi kazanmışlardır (Diyarbakır Sanayi Odası, 1999: 80-81).

Tüm bu dönüşümler bir araya geldiğinde, kırsal alanda yeni üretim ilişkilerinin netlik kazandığı görülür. Modern işletmeler olarak faaliyet gösteren büyük toprak sahipleri⁴; arazi mülkiyetinde değişimlerin yaşandığı süreçte topraklarını artırabilmiş orta müstahsil çiftçiler tarım kesiminin işverenleri olarak konumlanmışlardır.

Dönüşümün diğer bir sonucu olan ücretli işçiler bir taraftan tarımda makineleşmenin sonucu olarak ortakçılığın geçerliliğini yitirmesiyle, diğer taraftan da toprak yoğunlaşması sürecinde ortaya çıkan topraksız köylülerden oluşmaktadırlar (Kıray, 1999: 156). Ancak hangi kesimin ağırlıklı olarak mevsimlik tarım işçiliğine yönelmiş olabilecekleri sorusu hangi kesimin kente göç sürecine daha fazla katıldıkları sorusuyla birlikte değerlendirilebilir. Küçük toprak sahiplerinin bu dönemde kentlere olan göçlere daha fazla katıldıkları ifade edilir (Tekeli ve Erder, 1978: 314). Nitekim küçük köylülüğün çözülme süreci olarak yukarıda belirtilen arazi yoğunlaşmasının yaşandığı kırsal dönüşümün ilk dönemi kentlere göçün de yoğun olarak yaşandığı bir dönemdir. Küçük köylülerin toprak sahipliğinden kaynaklanan sermayeleriyle kente göçü finanse edebilmişlerdir.

Ortakçı-yarıcı ilişkilerinin çözülmesinden ortaya çıkan topraksız köylüler ise kırsal dönüşüm sürecinin dikkat çekici toplumsal gelişmesinin, kente göçün, önemli bir aktörü olamamışlardır⁵. Konuyla ilgili iki önemli etkenin ön plana çıktığı söylenebilir. Birincisi 1960'lara kadar ortakçılık, değişim sürecine girmesine rağmen hâlâ geçerli bir geçinme yöntemi idi. Dolayısıyla bu durum, ortakçıları toprağa bir süre daha bağlamıştı. Oysa bu süreç büyük kentlere göçün kitleler halinde gerçekleştiği bir aşamayıydı. Bu süreçte ortakçı ve yarıcıların göç sürecinde ön plana çıkmamasına gösterilecek en iyi kanıt 1955-1960 döneminde en fazla göç veren bölgelerin Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun kuzeydoğusu, kısmen de İç Anadolu olmasına rağmen Güneydoğu Anadolu bölgesinin daha gerilerde olmasıdır (Tümertekin, 1968: 20-21,25). Bu veriyle uyumlu olarak 1950-1960 arasında İstanbul'a en çok göç veren üç bölge sırasıyla Karadeniz, İç Anadolu, Doğu Anadolu'dur (İçduygu ve Sirkeci, 1999: 262). İkinci etken ise 1960larda geleneksel tarımsal ilişkilerin tam anlamıyla çözülme aşamasında ortakçı ve yarıcıların kente göçlerini finanse edebilecek bir toprağa sahip olmamaları nedeniyle kentlere göçte geri planda kalmış olma olasılıklarıdır. Dolayısıyla kırsal dönüşüm küçük üreticiler ve topraksız köylüler için iki farklı yol olarak düşünülen kente göç etmek ve tarımda ücretli işçi olarak çalışmak (Kıray, 1982b: 343) seçeneklerinden, Güneydoğu'da yaşayan topraksız köylüler daha fazla tarımda ücretli işçi olmak durumunda kalmışlardır.

Tekeli'nin ifade ettiği gibi kırsal dönüşümün ardından kırsal kesimin işverenleri olan büyük toprak sahipleri kentlerdekine benzer şekilde marjinal bir kesim ortaya çıkarmışlardır.

⁴ Kırsal dönüşüm üzerine yazılarda büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkışında toprak yoğunlaşması yoluyla ellerindeki toprakları daha da genişleten eski üretim şeklinin büyük ailelerinin yanında, toprak karşılığında kredi veren tefecilerin daha sonra kredilerini ödeyemeyenlerin ellerinden topraklarını alarak büyük toprak sahipliğine dönüşmesini de sık görülen bir durum olarak değerlendirirler (Kıray, 1999: 154; Tekeli ve Erder, 1978: 316).

⁵ Ormandan ya da dağdan arazi açarak küçük üreticiye dönüşenler de bulunmaktadır. Buna ilişkin sayısal bir veri de vardır: sadece 1963 yılına kadar köylüler ormandan 3337 bin dönüm toprak kazandıkları söylenir. (Tekeli ve Erder, 1978: 317). Ancak küçük üreticiye dönüşen bu kesimin arazilerini işlemekte zorlandıkları, tarım araçlarına sahip olmadıkları için yine ücretli tarım işçisi olarak çalıştıkları söylenebilir.

Bu yolla kırsal bölgedeki nüfusun kısmen stabilize olmasına da neden olmuşlardır (Tekeli ve Erder, 1978: 318-319). Bu kesimin mevsimlik tarım işçiliğine daha fazla yöneldikleri iddiasını destekleyen bulgular vardır. Adana'da pamukta çalışan mevsimlik tarım işçilerini konu alan bu araştırmaya göre 1960lı yılların ortalarından itibaren tarım işçilerinin geldikleri yörelerde makineleşme nedeniyle topraktan kovulan ortakçıların sayıları giderek artmıştır. Adana'ya önceleri Hatay ve Silifke'den mevsimlik tarım işçisi gelirken, bu süreçte daha çok Doğu ve özellikle de Güney Doğu Anadolu'dan (Diyarbakır ve Şanlıurfa) mevsimlik tarım işçisi gelmeye başlamıştır. Araştırmaya katılan mevsimlik tarım işçilerinin %65 gibi önemli bir kısmı eskiden ortakçılık yaptıklarını ve bu grubun %77'si de toprak sahibinin zorlaması ile ortakçılığı bıraktıklarını belirtmiştir (Şeker, 1982: 102-107).

Zorunlu Göç

Kırsal dönüşümün ardından Güneydoğu'daki topraksız köylülerin mevsimlik tarım işçiliğine daha fazla yönelmelerinden sonra zorunlu göç süreci bu bölgede mevsimlik işçi arzını artıran bir başka önemli gelişme olmuştur. Daha net bir ifadeyle 1980'den önce toprağı traktöre terk edenlere (Şeker, 1986: 107), 1980lerin ortalarından itibaren topraklarını en başta güvenlik nedeni ile bırakmak zorunda olanlar eklenmiştir.

Zorunlu göç bireyin göç kararını kendi iradesi dışındaki çeşitli zorlamalar nedeniyle vermesi anlamına gelmektedir. Göçün kaynağını oluşturan bölgeden hemen her toplumsal katmandan insanın göç etmesi anlamını taşıyan kitlesel göçün bir türüdür (Erder, 1995: 110). Türkiye'de zorunlu göç mağdurlarının sayısı ile ilgili çeşitli rakamlar verilmektedir. OHAL Bölge Valiliği'nin verdiği rakamlara göre Kasım 1997 verilerine göre boşaltılan yerleşimler 820 köy, 2.345 mezradan oluşmaktadır (Cumhuriyet Halk Partisi, 1999: 338-339). Elde edilen veriler ve delillerden yola çıkılarak 1985'ten bu yana 3000 köy ve mezranın boşaltıldığı ve bunun sonucu olarak 2,5- 3 milyon insanın yerlerinden edildiği kanaatine varılmıştır (Yıldız ve Düzgören, 2002: 30).

Zorunlu göçün yöneldiği kentlerin büyük ölçüde İstanbul, Diyarbakır, Mersin olduğu belirtilmiştir. Ancak bu süreçte Şanlıurfa ve Van gibi bazı Güneydoğu ve Doğu kentleri de önemli oranda göç almıştır. Zorunlu göçmenlerin göç edecekleri kentlere karar vermelerinde ekonomik sermayeleri belirleyici olmuştur. Bu durumda İstanbul, Mersin gibi bölgeye uzak büyük kentlere göç edenler ekonomik ve sosyal sermayeleri daha iyi durumda olanlardır. En yoksul olanları bölgedeki kent merkezlerine göç etmişlerdir (Kaya, 2009: 99,172).

Zorunlu göç sürecinde İstanbul'a göç edenler kitlenin maddi açıdan en iyi durumda olanları olsa da kentin en yoksul kesimlerinden birini oluşturmuşlardır. Sermayesiz ya da çok az bir sermayeyle ve ilişki ağlarının desteğinden yoksun olarak büyük kentlere göç edenler buralarda ilişki ağları oluşturamamışlar, var olanlara da dahil olamamışlardır. Dolayısıyla önceki göç süreçlerinden farklı olarak zorunlu göçle gelenler kendilerinden önce göç eden hemşerilerinden yardım ve destek görememişler; bu durum onların işe erişimlerini ve kente uyumlarını zorlaştırmıştır (Şen, 2002: 187).

Göçün yöneldiği diğer kentler olan Diyarbakır, Van, Şanlıurfa gibi Güneydoğu ve Doğu kentleri ekonomik sebeplerle göç veren yerler olmalarına rağmen zorunlu göçle nüfusları hızla artmıştır. Ancak bu nüfusu istihdam edebilecek bir ekonomik alt yapı oluşmamıştır. Zorunlu göçmenler üzerine yapılmış araştırmalar bu kesimin en büyük sorunları olarak işsizliği

gördüklerini ifade etmişlerdir (Kaya, 2009: 122-123; Tesev, 2008: 349; Yıldız ve Düzgören, 2002: 87-89).

Güneydoğu Anadolu'daki kent merkezlerine göç eden zorunlu göçmenler buralarda ciddi bir işgücü fazlasının oluşumuna neden olmuşlardır. Yaşadıkları yerlerde iş bulamayan zorunlu göçmenler için mevsimlik tarım işçiliği dışında fazla bir alternatif kalmamıştır. Nitekim Güneydoğu kentlerine yerleşmiş zorunlu göçmenlerle ilgili yapılmış bazı araştırmalar bu göçle mevsimlik tarım işçiliği arasındaki bağı güçlü olduğunu ortaya koymaktadırlar (Kaya, 2009: 122; Tesev, 2008:180, 229). Öte yandan Türkiye Ziraatçılar Derneği'nin bir çalışmasında köy boşaltmalar ve orman yakmalardan kaynaklanan ekonomik kaybın 12-13 milyon TL olduğu tahmini yapılmaktaydı. Diyarbakır'ı çevreleyen bölgedeki ormanların %60'ı ve hayvanların da %50'si yok olmuştu (aktaran: Yıldız ve Düzgören, 2002: 87-89). 1980 öncesinde de güneydoğu mevsimlik tarım işçisi olarak geçinme konusunda öne çıkan bir bölge iken zorunlu göç bu sayıyı daha da artırmıştır.

Enformel Sektörde Göç Dayalı Tabakalaşma Eğilimi

Kırsal dönüşümün ardından kırsal alanlarda yaşanan marjinal anlamda işçileşme sürecine paralel olarak kentlerde benzer bir süreç yaşanmıştır. Kıray'ın ifade ettiği gibi şehirlere yerleşen nüfusun oranı sanayileşme ve örgütlenme hızından fazla olduğu için gelenler, seyyar satıcılık, ayakkabı boyacılığı gibi, marjinal işlerde yoğunlaşmışlardır (Kıray, 1982b: 276-277). 1962 yılında Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin yaptığı çalışmaya göre incelenen göçmen grubunun %20'si becerili işçi, %10'u düz işçi, %3'ü beyaz yakalı ve geri kalanı da diğer olarak sınıflandırılmıştır. Diğer kategorisi gezici satıcıları, çeşitli eşya onarıcılarını ve benzeri işlerle uğraşanları içermektedir (Kıray, 1982b: 344).

Ancak bu kesimin ekonomik faaliyetleri sadece kendi geçimlerini sağlamaya yönelik enformel iktisadi faaliyetler değildir. Gecekonularda⁶ yaşayan bu kesim ile kapitalist işleyiş arasında önemli bağlar bulunmaktadır. Bu kesim tüm sektörlerde ucuz işgücü sağlayarak, taklit üretim gibi yollarla arz boşluğunu kapatarak, seyyar satıcılık, kapıdan kapıya satış gibi yollarla ucuz dağıtım olanakları yaratarak, sürekli artması gereken iç talebi destekleyerek, kırdan kendi kendine yarattığı birikimi kente aktararak ithal ikame modelinin yaşamasını sağlamışlardır (İçduygu vd., 1998: 235).

Gecekonulular tüm bu ekonomik faaliyetleri enformel ilişki ağları⁷ içinde örgütlenmişlerdir. Hatta öyle ki bazı iş alanlarında belirli göçmen gruplarının hâkimiyeti, bilinen ve normal karşılanan bir durum haline gelmiştir. Erder'in Ümraniye'de yaptığı araştırmaya göre

⁶ Gecekonunun çok net bir sınıfsal içeriği vardır. Gecekonular kente yeni gelen, kentte tutunmaya çalışan ve devlet ile piyasanın unuttuğu, yok saydığı kesimlerin konutudur (Işık ve Pınarcıoğlu, 2009: 112).

⁷ Kentlerdeki bu enformel sektör iki konu etrafında şekillenmiştir: iş bulma ve barınma süreci. Barınma sürecine göçmenlerin buldukları çözüm gecekondulaşmadır. Gecekondu yapım süreci dayanışma ve yardımlaşma bağlarının güçlü bir şekilde kurulmasını sağlar (Erder, 2000: 199) çünkü bu süreçte arazi işgali ve konutun yapımı aşamasında kamu otoritelerine karşı bir mücadele gereklidir. Arsa işgal edilmeyip satın alınsa bile yine hemşeri ağı içinde gerçekleşmektedir. Arsa satışları kentteki hemşerilik haberleşme ağı aracılığıyla duyurulur. Hatta henüz kente göç etmeyenler de bu yolla arazi satın alıp sonra göç edebilirler (Erder, 2006: 264). Ayrıca konut yapımı maliyetlidir. Bu yüzden inşaatta çalışacak tanıdıklara ihtiyaç vardır (Kıray, 1982a: 278). İnşaat malzemelerinin maliyetini borçlanma üzerinden zamana yaymak ancak güven ve dayanışma ilişkilerinin mümkün olduğu bir çevrede geçerlidir (Duben, 2002: 55). Gecekondulaşma sürecinde özellikle hemşerilik ilişkisinin bu zorluklar içinde güçlü bir bağ olarak öne çıktığını belirtmek gerekir.

bu göçmenler, kendilerinden önce gelen akraba ve hemşerilerinin yoğunlaştığı iş alanlarına, yine hemşerilerinden elde ettikleri bilgilerle girmişlerdir. Örneğin, “gemicilik Görelelilerin işi ben de girdim; “Çankırılılar tesisatçı oluyor, ben de gelir gelmez o işe başladım”; “Konyalılar manav olur ben de onların yardımıyla seyyar satıcılıkla işe başladım”; “Karadeniz insanı genellikle inşaatçıdır. Halaoglu vesile oldu bu işi yapmama” (Erder, 2006: 268).

1980’lerin başından itibaren kırdan kente göçün, zorunlu göç şeklinde gerçekleşmesi ve ülkenin sosyo ekonomik yapısındaki köklü değişimler yanında eski göçmenlerin kente uyum sürecini de geride bıraktıkları söylenebilir. Kente tutunma aşaması geride kaldıktan sonra eski göçmenler artık kentin bir parçası haline gelmişlerdir. İşgal ettikleri arsalarına imar aflarıyla tapu almışlar, bazıları enformel sektörde küçük işletme sahibi, formal sektörde vasıflı işçilik gibi daha güvenceli ya da daha yüksek gelir getiren istihdam alanlarına geçmişlerdir. Ayrıca çeşitli siyasi partilerde, yerel yönetimlerde aktif olarak yer almaya başlamışlar, hemşeri dernekleri halinde örgütlenmişlerdir. Bu arada kendilerini örneğin, İstanbullu olarak kabul etmeyip burada kalıcı görmek gibi bir düşünce eşliğinde kendi yörelerinin kültürüyle yaşamayı sürdürmüşlerdir. Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde denilebilir ki göçmenler kentte kendi içine kapalı adacıklarda, eski kentlilerin “köylü” tanımlamaları karşısında savunma durumunda yaşamamışlar aksine kentsel yaşamı dönüştürmeye başlamıştır.

Daha önce göç etmiş olanlar ise, fason ve taşeron üretim örgütlenmelerinin yükselişe geçtiği süreçte enformel sektörün işverenleri olmayı başarmışlardır. Ancak bu eski göçmenler aynı zamanda sonraki göçmenlere enformel sektörde benzer bir tırmanma yolunu kapatmıştır (Atauz ve Atauz, 1992: 9). Eski göçmenlerin işveren oldukları bu tür esnek üretim modellerinin ayakta kalması ucuz emek arzına bağlıdır. Yeni göç dalgaları da onlara bu konuda ihtiyaç duyduğu desteği sunmuştur. Yeni göçmenler iş kurmayı başarmış eski göçmenlere ucuz işgücü sağlayan en önemli kaynak haline gelmiştir. Ancak yukarıya doğru hareketlilikte yolları tıkanan yeni göçmenler için ucuz işgücü olma halinin süreklilik taşıyan bir duruma dönüşme olasılığı yüksektir. Enformel sektörde göç sürecine dayalı katmanlaşma bu noktada gerçekleşmiştir. Bir tarafta kente önceden gelmiş, kentsel kurumlara uyum sağlamış, edindiği vasıf ve sermaye sayesinde daha avantajlı konuma sahip eski göçmenler bulunmaktadır. Diğer tarafta da vasıfsız, sermayesiz, 1980 öncesinin zincirleme yaşanan göç deneyimlerinin aksine 1980 sonrasında zorunlu göçmenleri bulunmaktadır. Bunlar kentlerde arazilerin ve iş yaratma kapasitesinin artık tükenmeye başladığı bir noktada göç etmişlerdir. Öncekiler gibi herhangi bir alana gecekondular yapma şansları bulunmamaktadır. Ancak daha önce yapılan gecekondulara kiracı olurlar. Geriye kalan enformel sektörün düşük ücretli işleridir.

Enformel sektörün bu ucuz emek kaynağı, gecekonduların kiracıları Güneydoğu Anadolu’dan zorunlu göçle büyük kentlere gelenlerdir. Bu göçmenlerin Türkiye kentleşmesinin son 10-15 yıldaki ucuz işgücünü sağladığı ifade edilmiştir (Işık ve Pınarcıoğlu, 2009). Buna uygun olarak Güneydoğu Anadolu göçmenlerinin enformel sektörün düşük ücretli işlerinde daha fazla istihdam edildiklerine dair bulgulara rastlanmaktadır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2009; Kaygalak, 2001: 144-145; Yılmaz ve Doğan, 2011: 527). Mersin’de bir mahallede yapılan araştırmaya göre enformel sektörde ücretli çalışanların %40,8’ini ve kendi hesabına çalışanların %15,8’ini Güneydoğulu göçmenler oluştururken formal sektörde diğer bölgelerden göç edenlere ve yerli halka göre daha az oranlarda yer bulmaktadırlar (Yılmaz ve

Doğan, 2011:527). Bu sonuçlar aynı mahallede daha önce yapılmış bir araştırmayla benzer sonuçları yansıtmaktadır. Önceki araştırmaya göre de Güneydoğu Anadolu’dan göç edenler enformel sektörde⁸ en yüksek oranlara sahip göçmen gruptur. Buna karşılık iç Anadolu’dan göç edenler, formal sektörde en yüksek oranda temsil edilen ve en düşük işsizlik oranına sahip kesimdir (Kaygalak, 2001: 145-146).

İşgücü piyasasında göçmen grupların oluşturduğu bölgesel farklılıkları en net olarak gösteren Işık ve Pınarcıoğlu’nun (2009) verdiği örnektir. Buna göre İstanbul’da konut inşaat sektöründe Adıyaman, Ağrı, Bingöl, Erzincan, Erzurum, Gümüşhane, Ordu, Rize, Sinop, Tokat, Trabzon, Bayburt ve Batman illerinde doğmuş olanların İstanbul ortalamalarını çok aşan oranlarda temsil edildikleri görülmektedir. Ancak ilginçtir ki, bu göçmen grupları konut inşaat sektöründe aynı koşullarda yer almamaktadır. Bu gruplar arasında Gümüşhane, Ordu, Rize, Trabzon doğumluların önemli bir bölümü, işveren ya da kendi hesabına çalışan statüsünde iken, adı geçen diğer göçmen grubu üyeleri, özellikle Güneydoğu doğumlular, ücretli statüde çalışmaktadırlar. Benzer şekilde konfeksiyon ve tekstil sektöründe, köken temelli farklılaşmalar olduğu, yani Güneydoğu kökenlilerin ağırlıkla ücretli statüde çalıştıkları gözlenmektedir. Bu bulguyu destekler şekilde zorunlu göçmenler üzerine yapılan bir araştırmada İstanbul’da bu göçmen grubundan gençlerin çok büyük bir oranda fason üretim yapan, sağlıksız çalışma koşullarında faaliyet gösteren, çalışanları için sosyal güvenlik kaygıları taşımayan ve günde on iki saati bulan mesai süreleriyle faaliyet gösteren tekstil atölyelerinde ve konfeksiyonlarda çalıştıklarını tespit etmiştir (Kaya, 2009: 161-162).

Burada görüldüğü gibi inşaat sektöründe müteahhitlerin Karadenizlilerden inşaat işçilerinin Güneydoğululardan oluşması, ya da enformel sektörde Güneydoğudan göç edenlerin diğer göçmen gruplarına göre daha yoğun olmaları tesadüfi değildir⁹. Güneydoğudan göç edenlerin enformel sektörün alt katmanlarındaki düşük ücretli, güvencesiz işlerde ağırlıklı olarak istihdam edilmelerinde iç göç süreci etkilidir. 1950lerin göçünde daha önce belirttiğimiz gibi Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri’nden ağırlıklı olarak yer alırken 1980 sonrasında Güneydoğu Anadolu en fazla göç veren bölge olmuştur. Dolayısıyla eski göçmenler Karadeniz, İç Anadolu ve kısmen Doğu Anadolu kökenli iken ve bu kesimler kentsel alanlarda barınma ve iş sorunlarını tamamen çözmüşken Güneydoğu’dan göç eden yeni göçmenlerin, eski göçmenlerin yarattıkları kurallara göre işleyen enformel sektörde çalışmaktan başka seçenekleri kalmamıştır.

Zorunlu göçün ardından bu göçmenlerin hem kırsal alanda hem de kentsel alanlarda ucuz işgücü ihtiyacını karşıladıkları görülmektedir. Kentsel ve kırsal alanlarda marjinal işleri üstlenen çok sayıda farklı kesim sayılabilir. Ancak hem kentsel alanda hem de kırsal alanda aynı bölgeden göç edenlerin marjinal işleri üstlenmiş olmalarının bir sonucu olarak bu tür işlerde etnik bir yoğunlaşmadan bahsedilebileceğini göstermektedir. Wallerstein’in “işgücü-

⁸ Enformel işgücü piyasasında yer alanlar inşaat işçisi, boyacı, garson gibi sürekliliği olmayan ücretli işlerde çalışanlar ile seyyar satıcılık, işportacılık, pazarcılık gibi kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır (Kaygalak, 2001: 145-146).

⁹ Göçmenlerin ilişki ağları aslında sadece kendilerinden olanlara iş imkanları sağlama eğilimine sahipken bazı göçmen gruplarının diğerlerine göre daha fazla işveren barındırması, kendi ilişki ağlarında işgücü arzının az olması ya da pahalıya mal olması nedeniyle başka bir nitelik etrafında şekillenmiş ilişki ağlarından olanları işe almalarına neden olur. Dolayısıyla bazı göçmen grupları daha fazla işveren ve bazıları da daha fazla işçi barındırılmış olur (Light vd., 1999).

nün etnikleşmesi” kavramı ile Güneydoğuluların düşük statülü işlerle özdeşleşmelerini açıklamada kullanılabilir. Wallerstein bu kavramı şöyle açıklamıştır: “bu tür bir sistem belirli bir yer ve zamanda en düşük ücretli ve iktisadi olarak en az ödüllendirici rolleri alabilecek olanların sayısını o günkü ihtiyaçlara göre genişletmeye ya da daraltmaya olanak sağlar... İşgücünün etnikleşmesi emek gücünün tüm kesimleri için çok düşük ücretlere zemin sağlamak üzere vardır” (Balibar ve Wallerstein, 2000: 45-46).

Etnik kimliğin yeniden tanımlanmasında¹⁰ ya da etnik kimlikler arasındaki çatışmalar da ekonomik bir boyutun olduğu bilinmektedir. Bu çatışma, bazı durumlarda, Wallerstein’in açıkladığı gibi, etnik olarak tanımlanmış bir grubun yoğun bir şekilde ucuz emek olarak kullanılmasını sağlamaya yönelik olduğu gibi bazı durumlarda etnik kimlikler arasında var olan işler ya da kentsel kaynaklar üzerinden sürdürülen yarışa zemin oluşturmaktadır. İkinci duruma bir örnek verilebilir: “tarımsal alanların azaldığı ve rant ekonomisine doğru bir eğilimin olduğu Mersin’de işsizliğin giderek arttığı gözlemlenirken, kentsel alanda daha fazla görünür olmaya başlayan Güneydoğulu kitlelerin yerli halk tarafından hoş karşılanmadıkları görülmektedir. Her ne kadar, bu gerilim Türkler ve Kürtler arasında bir kentsel gerilimmiş gibi etnik bir karakter arz ediyor olsa bile, sorunun aslında toplumsal ve sınıfsal bir sorun olduğunun altı çizilmelidir. Neredeyse nüfusunun tamamını Kürt kökenli insanların oluşturduğu ve işsizliği %50’nin üzerinde seyrettiği Diyarbakır ve Van gibi kentlerde de, kırdan henüz gelen göçmenlerin yerli gruplar tarafından hoş karşılanmadığı dikkate alınır, ifade edilen gerilimin etnik olmaktan ziyade toplumsal ve sınıfsal olduğu gözden uzak tutulmamalıdır¹¹” (Kaya, 2009: 106).

Ancak bu kadarla da bitmez bu sınıfsal amaçları gerçekleştirmek için bir de “eşitsizliğin haklı çıkarılması” gerekir (Wallerstein, 2000). İşte bu noktada etnik kitlenin yaşadığı ikincilleştirmeyi doğallaştıracak toplumsal algılar ortaya çıkmaya başlar. 1980 sonrasında enformel ilişki ağlarının kamusal yaşama hakim olmasıyla bazı hemşeri grupları kentsel sisteme eklenirken diğerleri dışlanmıştır. Bu durumda bazı bölgeler, etnik kimlikler ve dini inanışlar diğerlerine göre her açıdan daha avantajlı bir konuma geçmişlerdir. Böyle bir toplumsal iklim içinde etnik kimlikler, dini inanışlar, bölgesel farklılıklar üzerinden hiyerarşik toplumsal konumlar yaratmak zor olmamıştır. Dolayısıyla Güneydoğuda süren terör olayları ülkenin geri kalanında bu bölge insanına yönelik belirli bir algı oluşturmuştur. Böylece böl-

¹⁰ Aslında etnik kimlik, dil, din, giyim, gelenekler gibi uzun zamandır var olan ve kolay ayırt edilebilir özelliklerle değil, tersine birbirlerine bakarak, sosyal ilişkiler içinde kendilerini oluştururlar ve kendilerini konumlandırır. Bir grup için kendisine özgü olanla olmayana, kendisini farklı kılanla kılmayı belirlemenin yolu aynı sosyal ve siyasal sistem içindeki diğer etnik gruplarla ilişki halinde olmaktır. Bu açıdan her ne kadar ayırıştırıcı özellikler şartsa da esas etnik kimliği belirleyen bireylerin bu sosyal ilişkiler bütünü içinde yaşayarak geliştirdikleri psikolojik süreçler, yaşam tarzlarının, çıkarların, motifler ve değer çatışmalarının kolektif temsildir. Bu açıdan her etnik grup etnikliği farklı olarak yaşar. Bu anlamda etniklik göreceli bir kavramdır. Ve etnik gerçeklik zamanda değişebilir. Etnik grupların zamanla kendi kendilerini keşfettilerini, tanımlarını değiştirdiklerini, kimliklerini yeniden tarif ettiklerini bazen yok olup bazen ortaya çıktıklarını görüyoruz (Güneş-Ayata, 1996: 222).

¹¹ Benzer bir bakış açısına ilginç bir örnek verilebilir. 2011 seçimlerinde Balıkesir Bağımsız milletvekilinin ifadelerinde de görmek mümkündür. Milletvekili adayının “Balıkesir Balıkesirlilerindir”, “Bu topraktan büyüdü, bu topraktan beslendin. Ama artık bu topraklarda yaşayamıyor, çalışmıyorsun, aileni besleyemiyor, kendi işini yapamıyorsun çünkü şehrin işgal altında” ifadesi aşırı milliyetçi bir bakış açısının yanında, Güneydoğu’dan Balıkesir’e gerçekleşen göçlere karşı aslında Mersin, Diyarbakır ve Van’da yaşanan rahatsızlıklara benzer bir düşünce üzerinden de hareket ettiği söylenebilir (Öğünç, 2011:4).

geden batı illerine gerçekleşen göçler bir güvenlik sorunu olarak algılanmaya başlanmıştır¹². Medyanın söyleminin bu algıların oluşumundaki etkisinin belirleyiciliğini de unutmamak gerekir.

Bu algı sayesinde, modernleşmeye karşı, çok çocuklu, çok eşli, töre ve namus cinayetiyle, aşiret ilişkileriyle bir tutulan geleneksel yaşamlarını sürdürmek konusunda ısrarlı insanlar işgücü piyasasında aslında iç göç süreci ve bölgenin kendi değişim dinamiklerinden kaynaklanan sebeplerle sıkıştıkları ikincil konumlarıyla özdeşleştirilmişlerdir. Bir türlü seküler bir yaşam tarzını benimsemeyen insanlara sadece vasıfsız işlerin kalması da beklenebilir bir sonuçtur.

MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLERİNİN ÇALIŞMA VE YAŞAMLARI: KARASU ÖRNEĞİ

Araştırmanın Yöntemi ve Sınırlılıkları

Araştırmanın örneklemini Sakarya-Karasu’da 2010 Ağustos ayında yapılan bir alan araştırmasına dayanmaktadır. Karasu beldesinin seçiminde fındık toplama işinde bölgenin önemli bir merkezi olması ve uzun bir süredir mevsimlik tarım işçilerinin bölgeye düzenli olarak gelmeleri etken olmuştur. Karasu beldesine fındık toplama dönemlerinde önemli sayıda işçinin çalışmak için geldiği Sakarya iline bağlı bir Karadeniz kasabasıdır. İlçe merkezi denize kıyısı olan, bir ölçüde küçük turizm yatırımlarına da sahip, hızla kentleşen bir yapıya sahiptir. Fındık bahçeleri, ilçeye bağlı köylerde de yoğun bir şekilde yer almaktadır.

Fındık toplama işçilerinin ifadelerine göre Karasu’ya ağırlıklı olarak Diyarbakır ve Mardin’den işçi gelmektedir. Gerçekten de araştırma sırasında, en yoğun mevsimlik işçi göçü veren illerden biri olan Şanlıurfa’dan gelen işçilere bu bölgede rastlanmamıştır. Şanlıurfa’lı işçilerin daha çok Samsun, Giresun ve Ordu’ya gittikleri buradaki işçiler tarafından ifade edilmiştir. Bu durum büyük oranda elçilerle işverenler arasındaki ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Ancak bu dağılımın tesadüfi olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim Mardinli işçiler arasında daha önce Ordu’da çalışmış olanlara da rastlanmıştır.

Alan araştırmasının örneklemini olarak seçtiğimiz işçilerin ve işverenlerin seçiminde tamamen tesadüfi yöntem tercih edilmiştir. İşçiler bölgeye gelmeden önce bahçe sahipleri ile yapılan ön görüşmelerde (Nisan- Mayıs 2010) fındık toplama işçileri ile bağlantı sağlayabilecek işverenlerle önceden temas kurulmuştur. İşçi gruplarıyla bağlantı sağlamak işverenler olduğundan daha fazla zorluk taşımıştır. İşverenlerle gerçekleştirilen görüşmeler herhangi bir aracıya gerek kalmadan doğrudan temas ederek yapılmıştır. İşverenlere ulaşmak için en uygun olan, daha uzun görüşmelerin gerçekleştirilmesine imkân veren kahvehanelerde yapılmıştır. Bu alanların görüşme ortamı olarak fındık bahçelerine göre daha fazla üstünlük sağlamaktadır. İşçilerle yaşanan güven probleminin aşılması ancak elçilerinin tanıdıkları ve güvendikleri bir kişinin aracılığıyla gerçekleşmiştir. Elçilerin bu konudaki istekliliği işçilere ulaşmakta oldukça belirleyici olmuştur. Elçilerle bu şekilde bağlantı kurarak farklı işçi grubuyla farklı zamanlarda ayrı ayrı derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

¹² Zorunlu göçmenlerin kentlerde yoğun olarak yerleştikleri mahallelere, semtlere dair yapılan bazı araştırmalarda(Kaya, 2009: 84; Yılmaz ve Doğan, 2010: 512) kentin diğer kesimlerinde yaşayanların bu mahallelere, semtlere güvenlik merkezli yaklaşımlarını vurgulamaktadırlar. Buralar “suçla anılan yerler”, “dışından geçmeye cesaret edilen varoş”lardır.

Yarı yapılandırılmış soru formları kullanılarak gerçekleştirilen mülakatlar tek tek işçiler yerine birkaç işçinin birlikte yer aldığı gruplar halinde gerçekleştirilmiştir. Bu yöntemle işçiler deneyimlerini paylaşıırken daha rahat ve açık olabildikleri gibi, birbirlerinden etkilenerek daha fazla bilgi vermeye istekli davranmışlardır. İşçilerle birebir görüşmeler görüşme ortamının doğallığını bozduğu gibi, işçiler standart cevaplar verme çabası içinde olmuşlardır. Bu yüzden gruplar halinde yapılan görüşmelerde araştırmacıların sadece soru sormaya odaklanmaması, işçilerin sorularını da cevaplaması, karşılıklı bir konuşma yaratması işçilerin olması gerekeni kurgulayarak, standart cevaplar verme eğilimini azaltmıştır. Kadınlar ve erkeklerle ayrı ortamlarda gerçekleştirilen görüşmelerde kadınlarla yapılan görüşmeleri kadın görüşmeci erkeklerle yapılan görüşmeleri de erkek görüşmeci gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerde ailelerinin yaşadıkları ekonomik problemleri anlatmakta erkeklere göre kadınların daha rahat davrandıkları gözlenmiştir.

Mülakatlar, elçiyle bağlantı sağlanarak yapılanlar, İşçilerin geçici konaklama yerleri olan çadır yerleşkelerinde ve işçi barınaklarında gerçekleştirilmiştir. Tesadüfî olarak karşılaşılan ekiplerle yapılan görüşmeler fındık bahçelerinde, çalışma esnasında olmuştur. İşçi yerleşkelerinde yapılan görüşmeler daha uzun sürdüğü gibi, işçiler deneyimlerini anlatmakta daha açık davranmışlardır. Bu yöntemle sayıları on ile yirmi kişi arasında değişen beş işçi ekibiyle görüşmeler yapılmıştır. Bundan sonrasında gerek işverenlerle gerekse fındık işçileri ile yapılan görüşmelerde ses kayıt cihazı kullanılmış ve daha sonra bu kayıtlar yazılı hale getirilmiştir.

Karasu beldesindeki fındık toplama işçilerinin çalıştıkları ve dinledikleri mekânlara aracı yardımı ile ulaşılmıştır. Görüşmelerin başlangıcı Kürtçe bilgisi nedeni ile Mustafa Aslan tarafından yönlendirilmiştir.

Sosyal Dışlanma

Mevsimlik tarım işçilerinin yaşadıkları sosyal dışlanma farklı etkenlere dayalı olan çoklu bir dışlanmadır. Çünkü mevsimlik tarım işçileri dışarıdan, geçici bir süre için gelen yabancılardır, ucuz işçi ya da ırgat, ameledir, yoksuldur, bazı bölgeler için farklı bir dil konuşan dolayısıyla iletişim kurma şansını baştan kaybetmiş iki kat yabancılardır. Nitekim Türkiye’de mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların %90 gibi çok önemli bir kısmını güneydoğu kökenliler oluşturmaktadır (Akbiyık, 2008: 230; Geçgin, 2009: 15; Özbek, 2007: 49; Özbekmezci ve Sahil, 2004: 266; Yıldırak vd., 2003). Güneydoğu Anadolu bölgesinden her baharda binlerce insan aileleriyle, akrabalarıyla, komşularıyla birlikte evlerini ve yiyeceklerini yanlarına alarak Türkiye’nin diğer bölgelerine çalışmak amacıyla göç ederler.

Öncelikle çalışmak için gittikleri bölgelerde etnik kökenlerinden dolayı yaşadıkları sosyal dışlanma ile başlamak gerekir. Mevsimlik tarım işçilerinin önemli bir kısmının Güneydoğu kökenli olması ve diğer bölgelerde çalışmaları yukarıda bahsedilen algıların da dahil olduğu bir toplumsal bir karşılaşma halini çok net bir şekilde ortaya çıkarmaktadır. İşçiler çalışmak için gittikleri bölgelerde yerli halkla iletişim kurmalarını zorlaştıracak bir atmosfer oluşmuştur denilebilir. Tekrar belirtmek gerekirse Güneydoğu’da süren çatışma ortamı ve bunun yansıtılma şekilleri, bu bölgeden göçün bir güvenlik sorunu olarak algılanması, tek problemin iletişim sorunu olmamasına neden olmuştur. Bunun sonucunda mevsimlik tarım işçilerini hedef alan bazen medyaya da yansıyan linç girişimleri olmuştur¹³. Bu linç giri-

¹³ Sadece mevsimlik tarım işçilerine karşı değil, Türkiye’de çok çeşitli sebeplerle linç eylemleri, girişimleri görüle-

şimlerinin bazen birkaç tarım işçisi için binlerce kişinin toplandığı ciddi sosyal patlamalara dönüştüğü görülmüştür. (Milliyet, 24 Ekim 2009).

Mevsimlik tarım işçileri karşısındaki bu savunmacı duruş Karadeniz ambargosu tartışmalarında çok net bir hal almıştır. Mayıs ayında Giresun’da vali ve askeri yetkililerin katıldığı toplantıda güvenlik gerekçesiyle Güneydoğu’dan gelen işçilerin yerine Gürcistan’dan işçi getirilmesi kararı alınması ilginç bir gelişmedir. Bölgeye girecek Güneydoğuluların ise sıkı kontrol altına alınması benimsenmiştir¹⁴. Bu zirveden çıkan kararlar fındık toplama döneminde uygulanmamasına rağmen, Güneydoğu’dan gelen tüm mevsimlik işçilere yönelik potansiyel teröristmiş gibi bir algının hâkim olduğunu gösterir. Bu bakış açısının bir etkisi olarak mevsimlik tarım işçilerinin en önemli sorunlarından birinin etnik kökenden kaynaklanan bu tür dışlayıcı tavırlar olduğu konuyla ilgili çeşitli araştırmalarda yer almıştır (Geçgin, 2009: 23; Kaya, 2009: 124). Ancak Karadeniz’deki bu savunma halinin ve kullanılan dilin ulaştığı boyut çarpıcıdır. İşveren bir görüşmecinin fındık üreticilerinin sorunlarından bahsederken kullandığı ifadeler buna örnek verilebilir: *“Onların (fındıkların) kökü toprağı dalları da insanları besliyor. Oturanlar da vatanını bekliyor, o vatani bekliyor yoksa teröristler çoktan o Giresun’u işgal etmişlerdi, Ordu’nun tepelerini. Oradaki oturan, o bahçelerini bekleyen insanlar bekliyor memleketi. Topuyla tüfeğiyle, dağın tepesinde bir ev devletini bekliyor, vatanını bekliyor. Ona rağmen bu üretici sesini duyuramıyor.”*

Etnik köken üzerinden devam eden bu tartışmalar çalışma ilişkilerinin devamlılığını da etkileyecek boyutlardadır. Tüm bu söylemler işçiler ve işverenlerin birbirlerine şüpheli yaklaşmalarına neden olmaktadır. Görüşmeler kapsamındaki bir aracı Karadeniz ambargosu tartışmalarının yaşandığı sene daha az işçi geldiğini ifade etmiştir: *“Ordu valisinin konuşmasından sonra işçiler gelmek istemediler. Bir valinin konuşmasına tepki vermek için. Gelenler de geçirmek için başka çaresi olmayanlar, imkânım olsaydı bir tane (bile) işçi getirmezdim.”*

Şüpheli yaklaşımı işverenler de farklı şekillerde ifade etmişlerdir. İşverenler işçilerin konuştuklarını anlamadıkları için onlara daha fazla şüpheyle yaklaşabiliyorlar. Örneğin bir işveren işçilerle ilgili olumsuzluklardan bahsederken işçilerin dillerini anlamamalarına şöyle değinmiştir: *“bazıları Türkçe ‘çalışın’ dedikten sonra Kürtçe ‘işinize bakın, ne acele edeceksiniz’ diyorlarmış. Buradaki insanlar nasıl olsa Kürtçe anlamıyor.”*

Bir işveren işçilerden şöyle bahsetmiştir: *“buldukları yerde çok aşırı bir çevre kirliliği oluşturuyorlar” çöpleri, tuvalet ihtiyaçları oluyor. “onlar için normal olan bir şey bunlar için anormal, tuvalet gösteriyorsun onlara, onlar başka yerlere gidiyorlar. Orada alışmış, orada normal”. Açıklama sadece mevsimlik tarım işçilerinin çevreyi kirlittiklerine dair bir şikâyet içermemektedir. Aynı zamanda işçilerin yerli halka göre modernlikten uzak olduğu, kendileriyle işçilerin davranışlar, yaşam tarzları bakımından aslında çok farklı oldukları düşüncesinin ne kadar içselleştirildiğini de göstermektedir. Yani farklılıklarını “hoşgörüle” karşılayıp işçilerin kötü koşullarda yaşamalarının onların yaşam biçimlerinden kaynaklandığını kabul ederek bir anlamda onlara yapılan haksızlığı haklı çıkarmaktadır.*

bilmektedir. Bu konuda kapsamlı bir tartışması için: Tanıl Bora, *Türkiye’nin Linç Rejimi*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2008.

¹⁴ Karadeniz Ambargosu ile ilgili bazı haberler: <http://www.ortakyasam.org/kent-gundemleri/kurt-iscilere-karadeniz-ambargosu>, (erişim:12 Haziran 2010); Karadeniz’de yaşanan PKK eylemleri, Güneydoğulu fındık işçisinin başına patladı. http://net.sabah.com.tr/net/kurtlere_giresun_ambargosu (Erişim: 23 Haziran 2010).

Araştırma kapsamında yer alan Balıkesirli işçi grubu benzer bir sosyal dışlanmadan bahsetmemişlerdir. Yerli halkla daha rahat iletişim kurdukları gibi, yol paralarının işveren tarafından ödenmesi, günlük ücretlerinin daha fazla olması, öğlen yemeklerinin işveren tarafından karşılanması gibi bazı ayrıcalıklara da sahiptirler. Bunun sebebini işverenler “iş daha iyi bildikleri için” şeklinde gerekçelendirirler. Ancak Güneydoğu’ dan gelen işçiler arasında yıllarca da gelseler işi daha iyi bildikleri için daha fazla ücret alabilecek bir yetkinliğe ulaşana rastlanmamıştır.

Ancak mevsimlik tarım işçilerinin yaşadıkları sosyal dışlanma sadece etnik kökenler arasında süren bir ayrımdan dolayı değildir. “yoksul olmak” dışlanmalarında ve ayrımcılığa maruz kalmalarına neden olan bir başka özellikleridir. Bazı işçiler özellikle yaşama koşullarının kötü olması nedeniyle yerli halkın kendilerinden uzak durduklarını düşünmektedirler. İşçilere yerli halkla iletişimlerinin kopuk olmasının sebeplerinin neler olabileceği sorulduğunda bazıları Kürt olmalarını neden olarak gösterirken, bazıları da asıl sebebin yoksullukları olduğunu “*sen hiç dilenciyle konuşur musun*”, “*biz burada Çingene gibiyiz*” ifadeleriyle çarpıcı bir şekilde açıklamışlardır. Yoksul olmak, Kürt olmak, ucuz işgücü olmak işçiler için ayrımcılığa uğramak noktasında birbirinden ayrılan özellikler değildir. Konu ile ilgili yapılmış başka bir araştırma, ucuz işgücü olmanın ikincilleştirme noktasında önemli bir özellik olduğunu şöyle ifade etmiştir: “...mevsimlik tarım işçileri kahvelerin makbul müşterileri arasında yer almazlar. Yöre halkından kahveye gelenlere yer bulunmazsa “ameleler hemen kovulur” (Şeker, 1986: 136).

Ancak mevsimlik tarım işçilerinin yoksulluğu, son dönemlerde yoksulluğun en göze çarpan özelliklerinden birisi olan, kuşaktan kuşağa geçen, sürekli bir yoksulluk halidir. İşçiler için, mevsimlik tarım işçiliği dışında bir alternatif yoktur. Daha da kötüsü gelecekte de çocukları için bir alternatif görememektedirler. Mevsimlik tarım işçileri arasında kuşaklar boyu bu şekilde çalışanlara rastlanmaktadır. Örneğin, bir gazete haberine göre 18 yıldır fındık toplamaya giden üç çocuk babası bir işçi, 9 yaşında babası ve annesiyle Çukurova’ya gittiğini ve sonraki sene 3 çocuğunu da çalışmaya götüreceğini söylemiştir (Radikal, 27 Temmuz 2009). İşçiler için kuşaklar boyu bu işi yapmak neredeyse kanıksanmış bir durumdur. Görüşmeciler arasındaki bir kadın mevsimlik tarım işçisi şimdilik iki çocuğunun olduğunu en az iki tane daha çocuk yapmayı düşündüğünü ifade etmiştir. Çok çocuk yapmasının sebebini de “*bura-ya iki kişi gelmek var, beş kişi gelmek var*” şeklinde açıklamıştır.

Gelecek kuşaklara aktarılan yoksullukta mevsimlik tarım işçisi çocukların eğitim haklarından yoksun olmaları da önemli bir nedendir. Çocuklar henüz okul kapanmadan başlayan işler için evlerinden ilkbaharda ayrılırlar ve ancak okullar başladıktan sonra yaşadıkları yerlere geri dönebilmektedirler.¹⁵ Bu çocukların eğitimden erken yaşlarda kopmaları beklenen bir sonuç olacaktır. Nitekim ilköğretim çağındaki görüşmeciler arasında okulu kendi isteğiyle bırakanlar ve çalışmak zorunda olduğu için gidemeyenler ezici bir çoğunluğa sahipti.

¹⁵ Eğitim Sen Şanlıurfa Şubesinin mevsimlik tarım işçiliğinin ilköğretim çağındaki çocukların eğitimi üzerindeki olumsuz etkilerini saptamaya yönelik araştırmasında, Şanlıurfa, Adıyaman, Adana, Batman, Diyarbakır ve Gaziantep illerinden seçilen 115 ilköğretim okulu incelendi. 6 ildeki okullarda toplam 243 bin 339 öğrencinin okuduğu ve bunlardan 23 bin 683’ünün tarım işçiliğinden kaynaklı okullarını erken terk edip geç başladıkları saptandı. Araştırmada bu iller arasında sorunun en yaygın yaşandığı ilin Şanlıurfa olduğu belirtildi. Şanlıurfa’da kenar semtlerdeki ilköğretim okullarından, öğrencilerin okullarını erken bırakıp geç başladıkları belirtilen raporda, mart ayında 3 bin 949, Nisan ayında 5 bin 910, Mayıs’ta ise 10 bin 27 öğrencinin aynı “kaderi” yaşadığına dikkat çekildi (Evrensel, 5 Mayıs 2010).

Hatta bir çocuk işçi okuldayken, işe gitmeleri gerektiğinde ailesinin okula telefon ederek kendisini çağırdığından bahsetmiştir. Kısaca mevsimlik tarım işçisi çocukların için gelecekte daha iyi bir işe sahip olma ihtimali henüz erken yaşlardan itibaren azalmaktadır. Bu da, yoksulluk döngüsünün sürüp gitmesine sebep olmaktadır.

Mevsimlik tarım işçilerinin çoğunun Güneydoğu kökenli olması, aynı zamanda ucuz işgücü olmaları etnik kimlik ve sınıfsal konumlarını bir arada düşünmeyi gerektirir. Hatta görülen işçilerden birinin etnik kökenlerine yapılan vurgudan duyduğu rahatsızlığı açıklarken kullandığı “*Manisa’da böyle şeylerle hiç karşılaşmadık orada ‘Türk gibi çalıştık.*’ “ ifadesi etnik kimlik ve sınıf algısının nasıl iç içe geçtiğini çarpıcı bir biçimde göstermiştir. Ancak işgücü piyasasında daha kötü konumdaki işlerin belirli bir etnik kökene devredilmesi halinde işçi olmak, yoksul olmak ve söz konusu etnik kökene aidiyet bir arada anlamlıdır. Dolayısıyla bu sorunlar arasında öncelikli olan, olmayan ayrımı yapmak sonuçsuz bir tartışma anlamına da gelebilir.

Mevsimlik Tarım İşçilerinin Çalışma Yaşamları

Mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ilişkilerinin aktörleri araçlar ve işverenlerden oluşmaktadır. İşçilerle işverenler doğrudan bir iş ilişkisi kurmazlar. Araçlar işçilere iş, işverenlere de işçi sağlayan önemli bir aktördür. Feodal üretim ilişkilerinde ağanın ortakçılığına sağladığı korumayı yeni toplumsal yapılanma içinde bulamayan, ortakçılık geçmişinden gelen mevsimlik tarım işçileri için aracı önemli bir boşluğu doldurmuştur. Nitekim feodal ilişkilerin çözülmesinin hemen ardından mevsimlik tarım işçileri üzerine söylenenler işçilerin yaşadığı bu otorite ve toplumsal koruma boşluğunu göstermektedir: “mevsimlik tarım işçileri, geçmişte içinde yer aldıkları geleneksel üretim yapısı içinde ortakçılık ilişkilerinin belirlediği koşullandırılmadan kurtulmuş değillerdir. Toplumsal-psikolojik erk sahibi büyük toprak sahibi ‘ağa’nın yokluğunu hâlâ yadırgamaktadırlar. Bir işçi buranın ağalarını anlamıyorum demiştir, ameleler aralarında kavga ettiklerinde hemen polis, jandarma çağırıyor. Nerede kaldı onun ağalığı. Aradıkları ağa tipi her zaman toprağın başında elinde kırbağı ile beliriverecek, zaman zaman baba zaman zaman da despot olacak bir toprak sahibidir. Bu tipte üretim düzenleyicisini çalıştıkları yerde bulamamanın ve geldikleri yörelerde de kaybetmenin boşluğunu taşımaktadırlar” (Şeker, 1986:126-127).

Kıray’ın kırsal dönüşümün hemen ardından gerçekleştirdiği araştırmasında araçların söz konusu boşluğu doldurmaya aday olduğunu net bir şekilde görmek mümkündür. Buna göre elçi veya aracı yeni oluşan kuvvet dengeleri içinde büyük toprak sahiplerinden daha çok köylüye yakın ve köylülerin güvenilir temsilcileridir. Büyük toprak sahiplerine karşı koymasız elçiyi yeni ortaya çıkan önderlerden biri haline getirmiştir (Kıray, 1999:161).

Aracıya atfedilen bu roller aslında daha gerideki sömürü ilişkilerini gizlemektedir. Bu ilişkiyi gizleme aslında işçilerin çaresizliğinden kaynaklanmaktadır. Sömürü ilişkisi işçilerin araçlara her konuda bağımlı oldukları bir çalışma düzeninden kaynaklanmaktadır. Araçların, işçileri bağımlı hale getirmelerinde bazı faktörler önemli rol oynar. Bunlardan ilki aracı ile işçi arasındaki ilişkinin akrabalık, hemşerilik, komşuluk gibi birincil ilişkiler üzerinden şekillenen bir yapıda olmasıdır. Dolayısıyla işçiler ve araçların ilişkileri güven, karşılıklı bağımlılık, sadakat, dayanışma gibi birincil ilişki kodlarıyla tanımlanır (Çetinkaya, 2008: 72). Araçlar ise işçiler için yerine getirdikleri tüm sorumlulukları karşılığında onlardan da sadakat beklerler.

Örneğin, araştırma kapsamındaki bir aracının daha önce iş bulamayan işçilere birlikte çalıştığı işverenlerin birinin yanında iş bulmuş, ancak sonraki sene bu işçiler kendisine haber vermeden doğrudan işverenle görüşmüşler. Aracı, işçilerin bu tutumlarını nankörlük olarak değerlendirmiştir. Bu aracı, işçilerden açıkça kendisine sadakat beklediğini ifade etmiştir. Sadakat beklentisi, ilişkilerin yaşa, cinsiyete, topluluk içindeki statüye dayalı olarak oluşan hiyerarşik yapı içinde şekillenmektedir. Dolayısıyla işçilerin kendi emekleri üzerindeki kontrollerini aracıya devrettikleri bir bağımlılık ilişkisinin ayrı bir nedeni ortaya çıkmaktadır.

Bağımlılığı güçlendiren diğer bir önemli etken aracı ile işçi arasındaki borçlanma ilişkisidir. Borçlanma, araçların yoksul işçilere özellikle çalışmadıkları kış aylarında ve henüz ücret almadıkları çalışma dönemlerinde, sonra ücretlerinden kesmek üzere borç vermeleri ile kurulur. Bu durum işçinin hâlihazırda çalıştığı aracından başka kimse ile çalışamaz duruma gelmesine neden olur (Gürsoy, 2010: 57-58). Aynı zamanda da işçiler üzerinde aracının nüfuzunu da artırır (Kıray, 1999: 161). Sonuçta işçilerin, emekleri üzerindeki kontrolü devretmelerine yol açmış olur.

Aracıların, işçilerin emekleri üzerinden haksız kazanç sağladıkları kimi durumlara da rastlanabilmektedir. En sık rastlanan durum ise araçların, işverenden aldıkları ücretleri işçilere ödememeleridir. Araştırma sırasında işçiler, bazı araçların, işverenlerden ücretleri aldıktan sonra işçilere paralarını vermeyerek ortadan kaybolmaları ciddi sorunlar oluşturmaktadır. Bu tür durumlarda işçiler araçlardan paralarını alabilmek için yapabilecekleri bir şeyin olmadığını ifade etmişlerdir: “Bazıları işçi paralarını alıp kaçıyor. Böyle çok sayıda dayıbaşı olduklarını söylüyor. Art niyetle çalışmıyorlar, ama işin içinden çıkamayıp kaçıyorlar.” Ayrıca benzer bir dolandırıcılığın trenle yolculuk yapılması halinde yaşanabildiği konu ile ilgili yapılan başka bir araştırmada ortaya çıkarılmıştır¹⁶: “işçileri trenle götürün dayıbaşlarının onları trene biletsiz bindirdikleri halde işçilerden bilet parası almaktadırlar. Biletlerin tümü dayıbaşlarında olduğundan kontrol sırasında tren memuru işçilerden tek tek biletlerini sormuyor. Sorduğunda da işçi, biletim dayıbaşında diyor. Dolayısıyla işçiler kendileri için bilet alınıp alınmadığını bilmiyor. Aynı şey bagajları için de yapılıyor. Dayıbaşları eşyaları indirimli olarak yük vagonuna koyuyor ama işçilerden tam bagaj parası alıyor.”¹⁷

Ancak araçların, mevsimlik tarım işçileri ve para arasındaki aracılık hizmeti bununla bitmemektedir. Örneğin, işçiler çalışmaya gitmeden önce yaşadıkları yerde marketlerden veresiye alışveriş yaparlar. Market sahibi, işçinin aldıklarının listesini aracıya verir. İş dönüşünde aracı bu parayı işçilerden kesiyor ve market sahibine parasını öder¹⁸. İlginç bir şekilde aracı para üzerine gelişen tüm süreçleri kontrol etmektedir. İşçinin eline tüm giderler çıktıktan sonra geriye kalan tutar geçmektedir.

Bu bağımlılık ilişkisinin gölgesinde işçi-işveren ilişkileri şekillenmektedir. İşverenin dahil olduğu çalışma ilişkileri araçların henüz çalışma sezonu başlamadan işverenlerle görüşerek ihtiyaç duyacakları işçi sayısını öğrenmeleri ile başlar (Yıldırak vd., 2003: 39). Sonra kendi işçi grubunu anlaştıkları işverenlerin ihtiyaçlarına göre belirli sayılarda dağıtırlar. Aracı aynı zamanda işveren ile birlikte ücretleri belirler (Akbiyık, 2008: 32; Yıldırak vd., 2003: 39). Aracı kiminle bağlantı sağlamışsa işçiler, anlaşmaya varılan ücret üzerinden, o

işveren için çalışırlar. Ancak hemen belirtmek gerekir ki işçiler ücret belirleme konusunda kendilerinden çok aracıya güvenirlere. Araçlar, işgücünü kontrol etmelerinden dolayı işveren karşısında işçilere göre daha güçlü bir konumda bulunurlar.

Ancak yine de işçilerin kim için ve ne kadar bir ücretle çalışacaklarını belirleyen bu sürece bizzat etki edememeleri, çalışmanın öznesi olmaktan çok nesnesi haline geldiklerini göstermektedir. Dolayısıyla işçinin serbest bir şekilde karar vererek taraf olduğu bir çalışma ilişkisi yerine işçinin işverene kiralandığı bir süreçten bahsedilebilir.

İşçinin işverene kiralınması aracı ile işveren arasındaki karşılıklı güvene dayanan bir çalışma ilişkisi içinde şekillenmektedir. İşverenle aracı arasındaki bu güven ilişkisi işçinin çalışma ilişkilerinin kurulmasındaki inisiyatifini ortadan kaldırır. Çünkü işverenler tek tek tüm işçilerle doğrudan iş bağlantısı kurmak istemezler. İşveren, işçilerin zamanında geleceği, iş sonuna kadar kalacağı ve iyi çalışacakları konularında işçiye değil aracıya güvenir. Araçlarla işverenler arasında karşılıklı güven ilişkisi gelişmiştir. İşverenler bazen ücretlerin bir kısmını ödemediklerinde araçlar işverenle olan samimiyet derecesine göre anlayış gösterebilirler. Örneğin, araştırma sırasında dört senedir 16 yevmiye tutarındaki alacağını bir işverenden alamayan aracı, tavrını şu şekilde açıklamıştır: “arkadaştır ne yapacağız yirmi senedir samimiyiz fındık işinin dışında da.” İşveren ile işçi arasında buna benzer güven ilişkisinin gelişmesi ancak birkaç yıl birlikte çalışmaları halinde mümkündür. Bunu araştırmaya katılan bir işverenin ifadesinde görmek mümkündür: “İşçilere parayı iş bitince dayıbaşına verir işveren, o da işçilere dağıtır. Bazen avans verirler; buradaki giderleri için ama bahçe sahipleri bunu kabul etmez çünkü sözleşmesiz çalışıyorlar. Bırakıp gidebilirler diye düşünerek. Ama işveren işçilerini birkaç yıl çalıştırmışsa güvenleri de vardır, onlar yarı parasını verebiliyorlar, onların kaçma durumu olmayacağı için.”

Aracının bu rolü çalışma ilişkilerinin kurulmasında o kadar belirleyicidir ki, bir aracıya bağlı çalışmayan işçinin iş bulma ihtimali çok düşüktür: “Aracı (dayıbaşı, elçi) kullanmadan gelenlerin de zor durumda kaldığı oldu, kalacak yerleri olmuyor.” İşverenin ifadesinden de anlaşıldığı gibi aracıya bağlı olmadan gelen işçiler, iş bağlantısı kurmadan gelirler, dolayısıyla çalışacak bir yer bulmaları çok zordur. Çünkü işverenler aracı olmadan işçilerle bağlantı kurmak istemezler. Aracıya bağlı olmadan gelenler, istasyon gibi yerlerde günlerce iş bekleyebilirler. Bu çok belirsiz bir süreçtir. Hatta bazıları iş bulamadıkları için geri dönerler ki bu durum işçi aileleri için çok büyük bir ekonomik yük anlamına gelir. Aracıya bağlı olmadan gelir iş bulmaları halinde de işçilerin üstlendikleri risk devam eder çünkü karşılıklarına çıkacak pek çok sorunla başa çıkabilecek birine ihtiyaç duyacaklardır. Buna çok sayıda örnek verilebilir: İşçilerin çalıştıkları dönemlerde paraya ihtiyaç duymaları halinde araçları olmadığı için avans alamazlar. Hastalanan işçilerin hastaneye götürülmesi, evine gönderilmesi veya ailesiyle ilişki kurulması yine araçlar tarafından yapılmaktadır (Yıldırak vd., 2003: 39). Ayrıca çalıştıkları süre içinde veresiye alışveriş yapacakları yerleri onlar bulurlar. Buna benzer sorunların hiçbirinde kimsenin desteğini bulamayabilirler.

İşçilerin, işveren karşısındaki savunmasız konumları aracıya olan bağımlılıklarını daha fazla artırmaktadır. İşverenin işçi karşısındaki güçlü konumu fazlasıyla orantısızdır. Tüm çalışma dönemine dair kararları işveren keyfi olarak vermektedir. Araştırma sırasında bir işverenin ücretlerin nasıl belirlendiğine ilişkin şu açıklaması bu keyfiliği net bir şekilde göstermektedir: “Kaymakamlık, bazı muhtarlar, ziraat odası toplanıp ‘işçinin fiyatını’ belirlerler.

¹⁶ Mustafa Aslan’ın mevsimlik tarım işçileri ile gerçekleştirdiği görüşmelerin notları

¹⁷ Mustafa Aslan’ın mevsimlik tarım işçileri ile gerçekleştirdiği görüşmelerin notları

¹⁸ Mustafa Aslan’ın mevsimlik tarım işçileri ile gerçekleştirdiği görüşmelerin notları

Ama vatandaş ona kulak da asmaz. Kahvenin camlarına falan asarlar. Aşağı yukarı o fiyat oluyor ama onu önemsemiyorlar. Kaymakamlık belirlemiş bu ücreti verelim demiyorlar.”

Hatta bundan daha da fazlası işverenlerin ücretleri ödemediği durumlara da rastlanır. Örneğin bir araştırmaya göre işverenlerin, işçiler çalışmaya başlamadan önce aracı ile kararlaştırdıkları koşullara uymamaları sık görülen bir olaydır. Ayrıca ücretlerin verilmemesi de işçilerin alıştığı bir hak ihhalidir (Şeker, 1986:133-134). Bununla uyumlu olarak araştırma sırasında, bir işçi daha önce fidan dikimi işinde çalışırken, işverenin, işi iyi yapmadıkları gerekçesiyle ücretlerini ödemediğinden bahsetmiştir.

Ayrıca işveren bir işçiye ya da işçi grubunun tamamıyla çalışmak istemezse, istemediği işçiyi ya da tüm işçileri hemen işten çıkarabilir. Bu konuda işvereni durdurabilecek herhangi bir güç yoktur. Örneğin işveren bir görüşmeci işçileri işten çıkarma konusunda tek belirleyici olduklarını şu şekilde ifade etmiştir: *“İyi çalışmadıkları zaman akşam “sizinle daha çalışamayız” diyebiliyorlar.” “Bazen işveren işçiyi çok tembelle diye beğenmiyor, onları yolluyor başka işçi alıyor.”*

Çalışma döneminde işveren işçilerine dair herhangi bir sorumluluk üstlenmez. İşçilerin kalacak yerlerinin belirlenmesinde etkilidir. Bu da, işçilerin yaşadıkları yerden çalışacakları yere taşıma masraflarını azaltmak gibi bir amaç taşır. İş kazası ve hastalık durumunda işçinin sorununa çözüm bulma tamamen işverenin insafına kalmıştır. Ayrıca işveren, işçilerin çalıştığı süre boyunca beslenme giderlerine katılmaz. İşverenlerin bu sorumluluklardan herhangi birini üzerine almaları onların inisiyatifine kalmıştır. Bu konuda onlara yükümlülük getiren hiçbir şey yoktur. İşverenlerin davranışlarına ilişkin anlatılanlar oldukça çarpıcıdır. İşveren bir görüşmeci, işçilere karşı sorumlulukları hakkında şöyle bir değerlendirme yapmıştır: *“Bazen işveren ikramda bulunur çay meyve helva ekmek öğleden sonra. Ama herkes de yapmaz.”* İşverenlerin benzer tavırlarına başka bir araştırmanın bulgularında da rastlanmaktadır: *“(işverenler) Fındıkları biter bitmez akşam dahi olsa işçilere ‘hadi yerimi boşaltın’ diyorlar. Hemen o anda işçilerin kaldığı yerin suyu ve elektriği kesiliyor, işçilerin eşyalarını dışarı atıyorlar. Bazen işçilere sebze ve meyve getirirler ama bunu işçiler iyi çalışırsa yaparlar. Bazıları işçiler hastalandığında onları doktora götürürler. Çalışılmayan günün de ücretini öderler. Ama bazıları da on dakika eksik çalışıldığında dahi işçilerin ertesi gün on dakika fazla çalışmalarını istiyorlar”¹⁹.*

Bu bulguların gösterdiği en açık sonuçlar Güneydoğu’da gelen işçilerin işveren için maliyetinin çok düşük olması ve işçi arzının çok fazla olmasıdır²⁰. Ücret dışında, eğer işve-

¹⁹ Mustafa Aslan’ın mevsimlik tarım işçileri ile gerçekleştirdiği görüşmelerin notları

²⁰ İşçi arzının yeterli olmadığı, tarımsal üretimin de ülke ekonomisinde önemli olduğu zamanlarda işçi azlığı sorununu ortadan kaldırmak için çözüm üretildiği geçmişte görülmüştür: “1920’lerde Adana’da pamuk üretiminde temel sorunlardan birisi işgücü açığıydı. Üretici zaman zaman ‘amele buhranı’ ile karşılaşır, yüksek ücret ödemek zorunda kalırdı. Bu durumu ortadan kaldırmak için ‘amele talimatnamesi’ yayınlanmıştır. Bu talimatnameye göre pamuk amelelerinin sağlanması için komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlar kendi mntıklarında amale ihtiyacını saptayıp bu işgücünün sağlanacağı yörelerle temasa geçecekti. Amele talebinde bulunan çiftçilerin istedikleri amele miktarına göre uygun gördüğü bir oranda amele başına peşinen bir avans alacaktı. Bu avans amelenin yol parasına tahsis edilerek gündeliğinden düşülecekti. Komisyon avans olarak getirttiği ameleyi avansı veren çiftçilere avansın oranı dâhilinde dağıtılacaktı. İş bulamayan amelenin yatı, işe ve sağlık durumlarıyla yakından ilgilenilecekti. Çiftlikteki amelenin durumunu gözetecek; uygunsuz gördüğü durumlarda müdahale edecekti. İş hukuku müvacesinde işin düzenli bir biçimde sürdürülmesini sağlayacaktı” (Toprak, 1997: 9-10).

ren istemezse hiçbir sosyal yardımda bulunmaz. Kendiliğinden gelirler, tüm sorunları kendi kendilerine çözerler, çözemelerse de işverenden herhangi bir talepleri olmaz. Bir işverenin şu karşılaştırması buna iyi bir örnektir: *“aşağı yukarı yirmi sene önce Trakya’dan, Balıkesir’den, Romanlardan getiriyorlardı. Onlar doğulular gibi değil, gidilecek, arabayla alınacak. Biraz daha nazik onlar, Onlarla uğraşması zordur, masraflı. Bunlara yer göstermesen de çadır kurar kalırlar.”*

İşçiler ise çözüm yöntemi konusunda hemfikirler: *“bir sene hiç gelmesek bu sorun ortadan kalkar.”* Aynı söylemi benzer araştırmalarda da görmek mümkündür: *“iki sene kadar gidilmezse, bunlar senin ayağının dibine gelir, seni evinden alır getirir, kaç tane işçi lazımsa, lütfen gelin çalışın derler”* (Nuhoğlu, 2003: 32). Ancak, işveren üzerinde bu yönde bir baskı oluşturabilecek bir örgütlenme girişimine işçiler arasında rastlandığı olmamıştır. Hatta işçiler işveren karşısındaki çaresizliklerinden daha fazla söz etmişlerdir. İşverenin ücretlerini vermediği durumlarda ne yaptıkları sorusuna cevabı ise *“ne yapabiliriz elimizden bir şey gelmez”* şeklinde olmuştur. Aynı şekilde işçilerden birisi bahçe sahipleri çok kötü davrandığı zaman işi bırakıp bırakmayacakları sorusuna *“idare ederiz, işi bırakmayız. O zaman buralara kadar boşu boşuna gelmiş oluruz”* şeklinde cevap vermiştir.

İşçilerin, işveren karşısındaki bu savunmasız konumu işçi arzının çok fazla olmasının yanında hatta bundan daha da önemli bir nedeni işçilerin işverenle olan çalışma ilişkilerinin yasal bir zeminin olmamasıdır. Mevsimlik tarım işçilerinin yaptıkları işler iş kanunu kapsamındaki tarım işlerinden sayılmalarına ve 4857 sayılı İş Kanunu’nun istisnalar maddesine konulan hükümlerle tarım işçileri kanun kapsamına alınmış olmasına rağmen işyerinde veya işletmede 51 ve daha fazla tarım işçisi çalışıyorsa, o işyeri veya işletme İş Kanunu kapsamında olacaktır (m.4/b). Ayrıca İş Kanunu’na göre görülen iş niteliği gereği 30 günden az sürüyorsa, süreksiz iş, 30 günden fazla sürüyorsa sürekli iş sayılacak; süreksiz işlere, İş Kanunu’nun temel pek çok maddesi uygulanamayacaktır. Mevsimlik tarım işçilerinin de çoğu işlerinin 30 günden kısa sürmesi onları İş Kanunu dışına atmaktadır (Keskin, 2011).

Bu durumda büyük oranda İş Kanunu’nun kapsamı dışında kalan mevsimlik tarım işçileri asıl amacı işçiyi korumak olmayan Borçlar Kanunu kapsamına girmektedirler. Ancak araştırma kapsamında bu kanunun da uygulandığına dair en ufak bir kanıt rastlanmamıştır. İşçi ve işverenler çalışma ilişkisini düzenleyen yasal zeminden bihaberdirler. Dolayısıyla mevsimlik tarım işçileri yasal korumanın çok uzağında, güç ilişkilerinin hakim olduğu enformel bir çalışma ilişkisinde işverenin insafına bırakılmış işçilerdir.

İşverenlerin keyfi uygulamalarına izin veren çalışma yaşamlarının kanunlarla düzenlenmeyen, var olan yasal düzenlemelerin de uygulanmadığı kayıt dışı yapısı işçilerin hak arayışlarını engellemektedir. Ancak bu noktada belirtmek gerekir ki kanunların ve denetimlerin daha sıkı, kayıt dışı çalışmanın daha düşük oranlarda olduğu gelişmiş ülkelerde de mevsimlik tarım işçiliği Türkiye’dekine benzer bir kayıt dışılık ve savunmasızlıkla birlikte ele alınır (Hoggart ve Mendoza, 1999; Kandel ve Donato, 2009; Rye ve Andrzejewska, 2010). Bu durumun başlıca sebebi de mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların sadece bu çalışma ilişkisinin güçsüz tarafını değil, genel anlamda işgücü piyasasının marjinal bir kesimini oluşturmalarından kaynaklanmaktadır. Bu tür gruplar arasında işsizlik, iş alternatiflerinin sınırlı olması, işgücü piyasasının diğer kesimlerine göre daha yoğun bir şekilde yaşanabilir. İşgücü

piyasasında yaşanan alternatifsizliğin bazı kesimleri mevsimlik tarım işçiliğine yönelttiğine dair düşünceler Türkiye’de mevsimlik tarım işçisi olarak çalışanların en büyük sorunlarını işsizlik olarak tanımlamalarından da anlaşılabilir (Radikal, 27 Temmuz 2009).

Mevsimlik tarım işçiliğinin bu kesim için sınırlı iş imkanlarından birisi olduğunu işçilerin tarımsal üretimin olmadığı dönemleri işsiz geçirmelerinden ya da kentsel alanlarda geçici işlerde çalışmalarından anlayabiliriz (Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262). Yoğun işsizlik baskısının mevsimlik tarım işçilerini işgücü piyasasının marjinal bir kesimi haline getirmesinde iki önemli etkisi söz konusudur. Bunlardan birisi işçilerin başka alternatifleri olmadığı için düşük ücretlere razı olmalarına sebep olmaktadır. Örneğin “*bütün sene burada ne kazandıysak onunla geçiniyoruz, başka hiçbir gelirimiz yok*” diyen bir kadın mevsimlik tarım işçisi ailesindeki erkeklerin de başka hiçbir yerde çalışmadığını zaten Diyarbakır’da iş olanaklarının olmadığını ifade etmiştir²¹. İşsizliğin yarattığı marjinalleştirmede diğer bir etken, ailenin geçinmesine yetecek parayı kazanmak için tüm aile bireylerinin çalışmak zorunda olmasıdır. Yani ailelerin çocuk ve yaşlı üyelerinin de çalışmak zorunda kalmaları mevsimlik tarım işçiliği içinde bazı kesimlerin daha fazla savunmasız ve daha fazla sömürüye açık hale getirmektedir.

Ancak bu noktada katı toplumsal kuralların etkisini de unutmamak gerekir. Bunu da en fazla kadınların söylemlerinde izlemek mümkündür. İronik olarak birkaç kadın mevsimlik tarım işçisi Diyarbakır’da iş olsa da ailelerinin çalışmalarına izin vermeyeceklerinden bahsetmiştir. Bunun çok çeşitli sebepleri olabilir. Öncelikle yaşadıkları yerden uzakta çalışmaları görünürlüğü azaltıyor olabilir. Sonra ücretsiz aile işçisi geçmişinden dolayı tarım işleri, özellikle de yanlarında aileden erkekler varken ilk bakışta kadınları ‘çalıştırdıklarına’ dair bir algı yaratmayabilir.

Mevsimlik tarım işçilerinin yaşadıkları işsizlik bununla sınırlı değildir. Aynı zamanda çalışmak için gittikleri yerde iş bulamadıkları da olabilir. Bu durum işçiler için karşılıklarına çıkabilecek en kötü ihtimallerden birisidir çünkü bazıları çalışmaya gelmeden önce yaşadıkları yerlerde çalıştıkları dönemde tüketmek üzere gıda maddeleri alırlar. Bu harcamaları da döndüklerinde kazandıkları ücretlerinden öderler. Ayrıca çalışmadıkları aylarda yine tek gelirleri birkaç ayda kazandıkları paradır.

Çalışma ilişkilerindeki korunmasızlıkları ve işsizlik tehdidi bir arada düşünüldüğünde ücretlerinin düşük olması şaşırtıcı değildir. İşçilerin neredeyse tamamı uzun çalışma saatlerine ve kötü yaşam koşullarına karşılık ücretlerinin çok düşük olmasından şikâyet etmektedirler. Örneğin, görüşülen fındık işçileri genel olarak aldıkları ücretin çok düşük olduğunu, emeklerinin karşılığını alamadıklarını, masrafları çıkardıktan sonra geriye çok az kaldığını düşünüyorlardı. Ancak başka bir alternatiflerinin olmaması, sosyal korumanın tamamen dışında olmaları onların düşük ücretler karşısında çaresiz kalmalarına neden olmaktadır.

²¹ Gürsel, işgücü piyasasındaki konumları anadil ayrımında yorumlarken anadili Kürtçe olan nüfusta işsizlik oranının %8 iken bu oranın anadili Türkçe olan nüfusta %7,5 olduğunu ifade etmiştir. Aradaki küçük farkın tamamı ise işsizlik oranının kırsal kesimde farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. İşgücü piyasası konumları arasındaki asıl fark, kentsel istihdamda göze çarpmaktadır. Anadili Kürtçe olan nüfusta ücretli ve maaşlı çalışma oranı %38 iken aynı oran anadili Türkçe olan nüfusta %57’ye yükselmektedir. Kentsel alanda iki nüfus için de işsizlik oranı aynı iken (%9,7) kırsal alanda anadili Kürtçe olan nüfusta işsizlik %5,5 ile anadili Türkçe olan nüfusa göre daha yüksektir (%3,2) (Gürsel, 2009).

Fındık toplama işinde çalışan mevsimlik tarım işçilerinin Sakarya’da bir önceki yıl da 21 lira iken 2010 sezonunda günlük yevmiyeleri 22 liraydı²². Ancak işçiler giderlerinin fiyat artışlarıyla karşılaştırıldığında ücretlerindeki artışın çok küçük kaldığından şikâyetçilerdir. Bir aracı yol masraflarındaki artışı örnek vermiştir: “*geçen sene 1 milyara araba getiriyordum bu sene 1800’e getiriyorum.*”

Düşük ücretlerine karşın çalışma saatleri günde 12 saat hatta bazen daha fazladır. İşe başlama ve bırakma saatlerinin belirli bir kuralı yoktur. Bir işverenin ifadesiyle “*Ortalama 12-13 saat çalışırlar. Sabah 7 akşam 6.30 arası, öylen 1 saat kadar mola*” çalışma saatleri geçerlidir²³. Ancak çalışmanın akşam 6.30’da biteceğinin bir garantisinin olmadığı da ortadadır. Bu durumda haftalık tatil günü de telaffuz bile edilmez. Ayrıca işçilerin kendileri de haftalık tatil gününe sıcak bakmayabilirler. Onlar, para biriktirmek için, olabildiğince çok çalışmak isteyeceklerdir.

Bazı tarım ürünlerinde ya da işlerinde çalışırken işin koşullarına ve hava şartlarına bağlı olarak eldiven, maske, şapka gibi araçlara ihtiyaç duymaktadırlar. Örneğin fındık toplarken eldiven kullanmak gereklidir. Eldiven kullanan işçiler eldivenlerini kendilerinin aldıklarını söylemişlerdir. Ayrıca bazıları çoraplardan kendilerine eldiven yapmışlardı. Bir kısmı da işverenlerinin eldiven kullanmalarını istemediği için kullanamadıklarından bahsetmiştir. İşverenin gerekçesi de eldivenin çalışmayı yavaşlattığını düşünmeleridir.

Çalışma koşullarının ağırlığına rağmen mevsimlik tarım işçileri işleri üzerinden bir sosyal güvenlik kurumuna bağlı değiller. Örneğin 2011’de hane halkı işgücü anketine göre tarım sektöründe sosyal güvenlik yoksun çalışanların oranı % 83,5’tür (Tük, tarihsiz). Tarımda sosyal güvenlik kapsamında olmamaları çalıştıkları süre içinde iş kazası, meslek hastalığı veya ölüm hallerinde herhangi bir kurumsal destek görmemelerine neden olmaktadır. Bu durumda sorunlarını kendi aralarında ya da araçlar yardımıyla çözmek zorunda kalmaktadırlar.

Bu kitlenin belirgin bir yoksulluğuna karşın sosyal hizmetler ve sosyal yardımlar açısından bir potansiyel taşımaktadırlar. Nitekim mevsimlik tarım işçilerinin dâhil olduğu tarım sektöründe çalışanlar yoksulluk riskinin en yüksek olduğu gruptur. Tarım sektöründe çalışanlarda yoksulluk oranı, 2008 yılında % 37,97 iken 2009 yılında % 33,01 olarak tahmin edilmiştir Tük, tarihsiz). Buna rağmen sosyal yardımlardan yararlananlara hiç rastlanmamıştır. Sağlık sigortası açısından bakıldığında durum biraz daha iyidir. Görüşülen işçilerin tamamı yeşil kart kullandıklarını ifade etmişlerdir. Ancak genel olarak bakıldığında yeşil kart uygulamasının da mevsimlik tarım işçilerinin çok önemli bir kısmını kapsamadığı ifade edilmektedir (Karadeniz, 2007).

Mevsimlik Tarım İşçilerinin Gündelik Yaşamları

Mevsimlik tarım işçilerinin çalışma koşullarını geçici yaşam koşullarının zorluğu tamamlar. Yaşam koşullarının zorluğu çalışacakları yere yaptıkları yolculuklar ile başlar. Kamyon kasalarında yapılan yolculukları kazayla noktalanması halinde medyanın da bir süre

²² Bu ücretler Tük’in yayınladığı Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı 2010 verilerine göre daha düşüktür. Bu verilere göre fındık hasadında kadınların günlük ücretleri 26,84 ve erkeklerin günlük ücretleri 27,27 liradır.

²³ Önceleri ezanla başlayan çalışma saatlerinden bahsedilir. Hatta bazı toprak sahiplerinin vaktinden önce “amele ezanları” okutarak işçileri erken işbaşı yaptırdıkları söylenmektedir (Akbiyık, 2008: 234).

dikkatini çekmiştir²⁴. İşçilerin bahsettiğine göre trafik denetiminin artması nedeniyle artık kamyonla yolculuk azalmış, bunun yerine dolmuşla yapılan yolculuklar artmıştır. Ancak yol masrafının daha ucuza gelmesi için 14 kişilik dolmuşa 20 kişi alınarak yapılan yolculuklar yine ciddi can kayıplarına davetiye çıkarmaktadır²⁵.

Yolculuktan sonra işçiler iş buluncaya kadar geçici yerleşimler oluştururlar. Buralar bazen istasyonun herhangi bir yeri, şehir içinde bir park ya da boş bir alan olabiliyor. Karasu’da geçici barınma yeri “köpek meydanı”ydı. İşçiler çalışacakları yerler belli oluncaya kadar burada kalıyor, sonra işverenin gösterdiği yere yerleşirler.

Karasu’da gözlemlenen geçici barınma yerleri evlerinden gelirken yanlarında getirdikleri branda, bez, naylon gibi malzemelerle kurdukları çadırlardır. Bazı durumlarda işverenin eski evini kullanabildikleri gibi bazı işverenler de işçilerin barınmaları için çok odalı ev benzeri yapılar inşa etmişlerdir. Buralarda yaşayanlar çadırlarda yaşayanlara göre biraz daha şanslıdır. Hem daha korumalı bir mekândır hem de elektrik tesisatı bulunmaktadır. Çadır yerleşimlerinde, çadırlar doğrudan toprak zemine kurulmuştur, mutfak, banyo ve tuvaletleri yoktur. Banyo ve tuvalet için bez ve sopalarla geçici çözümler bulmuşlardır. Bazı durumlarda bu çadır yerleşimlerinin elektriği bile yoktur. Su ihtiyacı tamamen kadınların omzundadır. İşçi kadınlar yakındaki bir yerden bidonlarla su taşırlar. Bursa Tabip Odasının bir işçi yerleşimine dair benzer gözlemleri olmuştur: “yerleşim alanı, alana daha ilk varıldığında pek çok sorunu gözler önüne sermektedir. Burada yaşayan insanların neredeyse temel yaşam ihtiyaçlarının hiçbirisi karşılanmamaktadır. Yaklaşık 250-300 civarında olan hanenin çok ilkel şartlarda barınma koşullarına sahip olduğu gözlenmiştir. Yaklaşık 1300 kişinin yaşadığı bu yerleşimde barınma son derece ilkel koşullarda, toprak üzerine yerleştirilmiş el yapımı çadırlarla sağlanmaktadır. Bu barınma alanında temiz içme ve kullanma suyu yoktur. Su ihtiyaçları bölgede açılan artezyen kuyulardan sağlanmaktadır. İki kuyudan alınan numunelerden birinde suyun görünümünün bulanık olduğu gözlenmiştir. Orada yaşayanlar tarafından suların bakteriyolojik ve biyokimyasal analizlerinin hiç yaptırılmadığı söylenmektedir. Çadırların toprak zemin üzerine oturması nedeniyle yağışlı havalarda su baskınları olduğunu ifade etmektedirler. Çadırlara elektrik sağlanamamıştır. Kanalizasyon bulunmamaktadır. Temizlik ihtiyaçlarını gidermek için evlerin birkaç metre ötesinde etrafi bezlerle kapanmış üstü açık tuvalet ve banyo olarak düzenlenmiş yerler vardır. Bu alanların hijyen koşullarından bahsetmek mümkün değildir. Yemek pişirmek için yine bezlerle çevrilmiş alanlar mutfak olarak kullanılmaktadır. Barınma alanında yaşayanlar çöplerin toplanmadığını ayrıca ilaçlamanın da yapılmadığını ifade etmiştir. Katı atıklar yerleşim alanının her tarafına serpilmiş, biriktirilmiş olarak göze çarpmaktadır” (Bursa Tabip Odası, 2010: 3,7).

Aslında yaşam koşullarının kötü olması kadınları (Geçgin, 2009: 21; Yıldırak, 2003: 2) ve çocukları daha fazla etkiler. Kadınlar su taşımak, yemek yapmak için ateş yakmak, yaşadıkları yerleri temiz tutmak gibi bazı zorluklarla doğrudan uğraşmak zorundadırlar. Yaşadıkları yerlerle ilgili bu zorluklar para biriktirme baskısı ile birleşince işçilerin yetersiz beslenmelerine sebep olur (Özbekmezci ve Sahil, 2004: 262,268). Dolayısıyla özellikle çocukların bulaşıcı hastalık, gelişim bozuklukları gibi sorunlarla daha fazla karşılaşmaları mümkündür.

²⁴ Mevsimlik tarım işçilerinin geçirdikleri trafik kazaları sıklıkla gündeme gelir: Radikal, mevsimlik facia: 9 ölü, 13/04/2008; Birgün, tarım işçileri kaza geçirdi: 26 yaralı, 16/08/2010; Evrensel, kazada ölen 11 işçi toprağa verildi, 28/01/2011.

Yaşama koşullarının zorluğu itibarıyla mevsimlik tarım işçileri en temel haklardan olan, Avrupa Sosyal Şartında yer alan sağlığın korunması hakkı ve konut hakkından yoksundurlar. Temel yaşam haklarından yoksunluk sadece belirli bölgelerde çalışan mevsimlik tarım işçilerine özgü değildir. Türkiye’nin genelinde bu işçiler aynı problemle karşılaşılır. Adana’da mevsimlik tarım işçileri üzerine araştırmasında Özbek’e göre, “Birleşmiş Milletlerin İnsani Gelişim İndeksi’ne göre normal ve sağlıklı evden yoksunluk, yoksulluğun en önemli göstergelerinden birisidir. Bu açıdan Türkiye’de gecekondu terimiyle açıklanan kentsel yoksul mahallelerdeki barınma koşulları, bu kentsel yerleşimlerde yoksulluğun esas göstergelerinden birini oluşturur. Tuzla’da (Adana) yaşayan insanların durumları gecekondu mahallesinde yaşayanlardan çok daha kötüdür çünkü evlerinin dört duvarı bile yoktur” (Özbek, 2007: 65).

Yaşam koşullarına yönelik hak kayıpları sadece barınma yerleri ile sınırlı kalmaz. Aynı zamanda işçiler çalıştıkları dönemlerde sağlık hakkından da önemli ölçüde yoksundurlar. İşçiler acil haller dışında sağlık birimlerine gitmiyorlar. Ancak bunun sebebi giderleri karşılayacak maddi kaynaklara sahip olmamalarının yanında sağlık personelinin kendileriyle ilgilenmediği yönünde bir düşünceye de sahip olmalarıdır. Örneğin mevsimlik tarım işçisi bir kadın bir buçuk yaşındaki kızı hasta olduğunda ilaçları Adana’daki yakınlarından istemiş. Karasu’da doktora gidecek ve ilaç alacak paraları yokmuş. Ayrıca Karasu’daki sağlık personeline, yeterince ilgilenmedikleri için, güvenmediğini de belirtiyor. İlaçlar gelinceye kadar bir süre yiyeceklerle ve kendi yaptıkları bitkisel karışımlarla çözüm bulmaya çalışmışlar. Personelin kendilerine yönelik ilgisiz, hatta kötü davrandıklarını düşünerek sağlık kurumlarına gitmemeleri mevsimlik tarım işçileri ile ilgili bazı çalışmalarda da yine ortaya çıkan bir sonuçtur. İşçilerin buldukları en yaygın çözüm de doğrudan eczaneye gidip ilaç almaktır (Nuhoğlu, 2003: 36; Yıldırak vd., 2003: 100-101).

Sağlık hizmetlerine erişim konusunda işçilerin, personelin ayrımcı davranışlarından bahsetmeleri hakların kâğıt üzerinde verilmesinin hatta bunların düzenli denetiminin çözüm olamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla sosyal haklardan bahsederken bu hakların sağlanması ile doğrudan ilgili kurumların personellerinin bireysel yaklaşımlarının ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır. Eğitim, sağlık, adalet ve güvenliği yerine getirmekten sorumlu personelin bu hizmetlerin sunumunu ‘insani’ sınırlar içinde sağlayıp sağlamadığı üzerinde durulması gereken bir konudur.

SONUÇ

Bu çalışma mevsimlik tarım işçilerini Türkiye’de işçiliğin dönüşümü bağlamında ele almaktadır. Karasu mevsimlik fındık toplama işçilerinin verdiği bilgilerle bu dönüşüm örneklenmektedir. Karasu ilçesi ülkemizde fındık tarımının yoğun olarak yapıldığı bölgelerden sadece birisidir. Fındık üretiminin yoğun olarak yapıldığı diğer yerlere olduğu gibi buraya da yaz aylarında binlerce işçi çalışmak için gelmektedir. Bu süreç sadece mevsimlik tarımda mevsimlik çalışma ilişkilerinin yoğunluk kazandığı bir dönem değildir. Bu dönem içinde mevsimlik tarım işçileri toplumsal anlamda da birçok ayrımcılığa maruz kalırlar. Ailelerin parçalandığı, çocukların eğitimsiz kaldığı, sosyal ve sağlık güvencelerinin bulunmadığı ve bunların üstüne çalışmak için gelinen bölgenin yerleşikleri tarafından tacize, ayrıma tabi tutulmalarının olduğu bir dönem her yıl yeniden tekrarlanmaktadır. Bu bağlamda Karasu ilçesinde mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ve yaşama koşullarının zorluğu daha geniş bir pers-

pektifin sadece bir bölümüdür. Mevsimlik tarım işçilerin çalışmak için gittikleri her yerde benzer sorunları yaşadıklarını konuyla ilgili yapılmış farklı araştırmalardan görülmektedir.

Karasu, fındık toplama işçilerin anlatımlarına göre, yerli halkın davranışları, çalışma koşulları, yaşam şartları açısından kimi yerlerden daha iyi kimilerinden daha kötüdür. Ancak her halükarda bir süre kalınacak, katlanılacak herhangi bir yöredir Karasu. Bölgede yaşayanlar açısından durum farklı değildir. Güneydoğudan gelen mevsimlik tarım işçileri yaklaşık iki aylığına gelen dilleri kendilerinden farklı, kalabalık yaratan ancak bir süreliğine katlanılan, yaptırılan işten sonra bölgeden ayrılması gereken gruplardır. Yani yerli halkın gözünde gelenler dışarıklı, kısaca yabancıdır. Ayrıca bu işçilerin tercih edilmelerinde en önemli ölçüt, söz konusu işçilerin fındık fiyatlarının düşüklüğü karşısında toplama maliyetini yerli işçiye göre daha düşük tutabilmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu önemli ölçüde güneydoğulu Kürt işçilerin tercih nedeni olarak da gözükmektedir.

Çalışma ilişkileri, yaşam koşulları açısından karşılaşılan zorlukların mevsimlik tarım işçileri ile sınırlı kalmadığı açıktır. Kentsel alanlarda güvencesiz olarak çalışan geçici işçilerin sorunları ve çalışma ilişkileri bütünü ile benzer bir durumu yansıtmaktadır. Yani çalışma yaşamlarında karşılaştıkları sorunların önemli bir kısmı ancak çok geniş çaplı bir yasal, sosyal anlamda iyileştirmelerle birlikte düşünülebilir.

Mevsimlik tarım işçilerinin kentsel alanda güvencesiz çalışanlardan ayrılan en önemli nokta bizzat tarım işlerinde denetimi sağlayan bir aracı kurumun bulunmasıdır. Bu bağlamda araçların üstlendikleri rolün düzenlenmesine ihtiyaç vardır.

Mevsimlik tarım işçilerinin barınma yerlerine ilişkin ciddi sorunlar bulunmaktadır. Ancak bu konuda iki önemli bakış açısı sorunun çözümünü zorlaştırmaktadır. Birincisi işçilerin geldikleri yerlerde yaşam koşullarını ve barınma yerlerinin, işçilerin çalıştıkları yerlerdeki yaşam koşullarından farklı olmadığı, yani işçilerin zaten bu koşullarda yaşamaya alışkın oldukları tarzındaki düşüncedir. Diğeri ise daha dolaylı olarak barınma koşullarının düzeltilmesi halinde tarım işçilerinin çalıştıkları yerlere yerleşip kalacakları endişesidir. Bu endişe de özellikle bölgenin yerleşik nüfusu tarafından paylaşılmaktadır. İki bakış açısı birlikte düşünüldüğünde farklılıklar üzerinden bir sosyal dışlanma ve “ötekileştirme” görülmektedir.

Bu konuda mevsimlik tarım işçileri dışında da güneydoğudan gelen işçilerin işgücü piyasalarında belirgin bir ayrıma tabi tutulmaları ile karşı karşıya olduğumuz düşünülmektedir. Ancak bunların dışında devletin onların çalışma yaşamlarına çok fazla müdahil olmamalarından kaynaklı bir dizi sorun ortaya çıkmaktadır. İşçilerin yaşadıkları ağır sorunları, yoksunlukları ortadan kaldırmanın yolu belki de önce devletin temel bazı düzenlemeleri yerine getirmesi ve çalışanları koruyucu önlemleri alması olarak beklenmelidir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

Avcıoğlu D. (1978). Türkiye'nin Düzeni. Tekin Yayınevi. İstanbul.

Balibar E., Wallerstein I. (2000) Irk Ulus Sınıf. Çev.Nazlı Ökten. Metis Yayınları. İstanbul.

Bora T. (2008). Türkiye'nin Linç Rejimi. Birikim Yayınları. İstanbul.

Duben A. (2002). Kent Aile Tarih. İletişim Yayınları. İstanbul.

Erder S. (2006). İstanbul'a Bir Kent Kondu Ümraniye. İstanbul İletişim. Ankara.

Erder S. (1997). Kentsel Gerilim. umag. Ankara.

Işık O., Pınarcıoğlu M. M. (2009). Nöbetleşe Yoksulluk. İletişim Yayınları. İstanbul.

Kaya A (2009). Türkiye'de İç Göçler Bütünleşme mi Geri Dönüş mü?. Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul.

Şeker M. (1986). Türkiye'de Tarım işçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi. Değişim Yayınları. Ankara

Oral N. (2006). Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar. Ziraat Mühendisleri Odası. Ankara.

TESEV (2008). Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası. Dilek Kurban, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal, A.Tamer Aker, Tesev Yayınları. İstanbul.

Tümertekin E. (1968). Türkiye'de İç Göçler. İstanbul Üniversitesi Yayınları. İstanbul.

Yıldırım N. vd. (2003). Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım işçilerinin Çalışma ve Yaşam Koşulları ve Sorunları. Tarım-İş. Ankara.

Yıldız K. ve Düzgören K. (2002). Ülke İçinde Göç Ettirilen İnsanlar: Kürt Göçü. Kürt İnsan Hakları Projesi.

Makaleler

Akbıyık N (2008), Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (24): 220-238.

Akçay A (1999), *Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler*, içinde: 75 Yılda Köyden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 115-131.

Akşit B. (1999), *Cumhuriyet Döneminde Türkiye Köylerindeki Dönüşümler*, içinde: 75 Yılda Köyden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 173-186.

Atauz S., Atauz A. (1992), Enformel Sektör, Kentsel İşgücü Pazarları, Sosyal ve Ekonomik Yapılanmalar Üzerine Betimsel Tartışmalar, *Planlama Dergisi*, 1(4):4-21.

Cumhuriyet Halk Partisi (1999), *Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden Göç*, içinde: 75 Yılda Köyden

- Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 334-342.
- Diyarbakır Sanayi Odası (1999), *GAP Bölgesi'nde Arazi Mülkiyet Yapısı*, içinde: 75 Yılda Köyden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 80-83.
- Ecevit M. (1996), *İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri*, içinde: II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 493-501.
- Erder S. (2000). *Nerelisin Hemşerim*, içinde: İstanbul Küresel İle Yerel Arasında, Ed. Çağlar Keyder, Çev. Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 192-205.
- Erder S. (1995), Yeni Kentliler Kentin Yeni Yoksulları, *Toplum ve Bilim*, 66: 106–121.
- Geçgin E. 8 (2009), Ankara-Polatlı Örneğinde Sosyal Dışlanma Açısından Mevsimlik Tarım İşçiliği, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1): 3-35.
- Güneş-Ayata A. (1996), *Türkiye'de Etnik Kimlik ve Gruplar*, içinde: II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 221-230.
- Gürsoy Ö. B. (2010), *Bir Yaşam Biçimi Olarak Sosyal Dışlanma: Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçileri*, içinde: Sınıftan Sınıfa, der. Ayşe Buğra, İletişim Yayınları, İstanbul, 33-65.
- İçduygu A., Sirkeci İ (1999), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye'sinde Göç Hareketleri*, içinde: 75 Yılda Köyden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 249- 268.
- İçduygu A., Sirkeci İ., Aydıngün İ, *Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketlerine Etkisi*, http://www.migrationletters.com/sirkeci/Icduygu_Sirkeci_Aydingun_1998_turkiyede_icgoc.pdf.
- Hoggart K., Mendoza C. (1999), African Immigrant Workers in Spanish Agriculture, *Sociologia Ruralis*, 39 (4): 538-562.
- Kandel W.A., Donato K.M. (2009), Does Unauthorized Status Reduce Exposure to Pesticides? : Evidence From the National Agricultural Workers Survey, *Work and Occupations*, 36(4): 367-399.
- Karadeniz O. (2007), *Social Security of Casual Agricultural Workers in Turkey*, <http://www.issa.int/Resursy/Conference-Reports/Social-security-of-casual-agricultural-workers-in-Turkey>.
- Kaygalak S. (2001),Yeni Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekansal Yoğunlaşması, *Praksis*, 2: 124-172.
- Keskin D. (2011), Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Yasalar Karşısında Konumu, Tanımı ve Çalışma Koşulları, Mevsimlik Tarım İşçileri Çalışma Grubuna(MİGA) Gönderilen Bilgilendirme Notu.
- Kıray M. (1999), *Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması*, içinde: 75 Yılda Köyden Şehirlere, Ed. Oya Baydar, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 151- 162.
- Kıray M. (a) (1982), *Gecekondu*, içinde: Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, Ankara, 275-282.
- Kıray M. (b) (1982), *Gecekondu: Az Gelişmiş Ülkelerde Hızla Toprakdan Kopma ve Kentle Bütünleşme*, içinde: Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, Ankara, 339- 352.
- Light I., vd. (1999), Immigrant Incorporation in The Garment Industry of Los Angeles, *International Migration Review*, 33(1):0005-0025.
- Martin P. (2002), Mexican Workers and U.S. Agriculture: The Revolving Door, *International Migration Review*, 36 (4): 1124-1142.
- Nuhoğlu Ş. (2003), Gazap Fındıkları, *Express Dergisi*, 31: 26-40.
- Özbekmezci Ş., Sahil S. (2004), Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik ve Barınma Sorunlarının Analizi, *Gazi Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19 (3): 261-274.
- Rye J.F., Andrzejewska J. (2010), The Structural Disempowerment of Eastern European Migrant Farm Workers in Norwegian Agriculture, *Journal of Rural Studies*, 26: 41-51.
- Şen M. (2002), *Kökene Dayalı Yardımlaşma-Dayanışma: "Zor İş...."*, içinde: Yoksulluk Halleri, Ed. Necmi Erdoğan İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, 165-192.
- Timur T. (2007), Osmanlı tarihinde Göç Olgusu, *Toplumsal Tarih*, 165: 17-35
- Toprak Z. (1997), Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi, *Toplumsal Tarih*, 41: 7-13.
- Yılmaz B., Doğan A.E. (2010) , *Merkezde Kalmış Bir Göç Mahallesinin Dönüşümleri: 1990lardan Bugüne Mersin Demirtaş'ta Zorunlu Göç, Yoksulluk ve Kentsellik*, içinde: Tarih Sınıflar Kent, Der. Besime Şen ve Ali Ekber Doğan, Dipnot Yayınları, Ankara, 507-535.

Gazete haberleri

Birgün (16 Ağustos 2010), Tarım İşçileri Kaza Geçirdi: 26 Yaralı.

Evrensel, (5 Mayıs 2010), Haydi Çocuklar Tarlaya.

Evrensel (28 Ocak 2011), Kazada Ölen 11 İşçi Toprağa Verildi.

Milliyet (24 Ekim 2009), Camiye 5 Saat Sığınarak Linç Girişiminden Kurtuldular.

Radikal Hayat (Ögünç P). (30 Mayıs 2011), Balıkesir’de Kürt İstilas, Radikal Hayat.

Radikal (09 Ağustos 2009), Fındık İşçileri İsyanda: Köle Değiliz.

Radikal (27 Temmuz 2009), Diyarbakır Garı’ndan, Umuda Yolculuk Manzaraları.

Radikal (22 Haziran 2009), Mevsimlik Tarım İşçilerini Bir Gören Oldu.

Radikal (13 Nisan 2008), Mevsimlik Facia: 9 ölü.

Yayınlanmamış kaynaklar

Çetinkaya Ö. (2008), *Farm Labor Intermediaries In Seasonal Agricultural Work In Adana-Çukurova*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Özbek A. (2007), *New Actors of New Poverty: The “Other” Children of Çukurova*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aslan M. (tarihsiz), Mevsimlik Tarım İşçileri ile Gerçekleştirdiği Görüşmelerin Notları

İnternet Kaynakları

ANF, **Kürt İşçilere Karadeniz Ambargosu**, <http://www.ortakyasam.org/kent-gundemleri/kurt-iscilere-karadeniz-ambargosu> (Erişim:12 Haziran 2010).

Bursa Tabip Odası (2010), Mevsimlik Tarım İşçilerinin Barınma ve Sağlık Sorunları, <http://www.bto.org.tr/sunular/mevsimliktarim%20iscilerinin%20barinma%20kosullari.pdf>

Gürsel S. (2009), Anadil Ayrımında İşgücü Piyasası Konumları, araştırma notu 09/60, Betam, <http://betam.bahcesehir.edu.tr/tr/2009/12/anadil-ayriminda-iscucu-piyasasi-konumleri/arastirmanotu060/> (Erişim 18 Mayıs 2010).

Karadeniz’de yaşanan PKK eylemleri, Güneydoğulu fındık işçisinin başına patladı. http://net.sabah.com.tr/net/kurtlere_giresun_ambargosu (Erişim: 23 Haziran 2010).

Kurban D. (2007), Mevsimlik İşçiler: Zorunlu Göç Mağdurları, BİA Haber Merkezi, <http://bianet.org/biamag/bianet/100867-mevsimlik-isciler-zorunlu-goc-magdurlari>

Tüik (tarihsiz), Hanehalkı işgücü araştırması 2011 Ocak dönemi sonuçları, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8485> (Erişim: 14 Mayıs 2011).

Tüik (tarihsiz), Tarımsal İşletmelerde Ücret Yapısı 2010, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8497> (Erişim: 14 Mayıs 2011).

Tüik (tarihsiz), 2009 Yoksulluk Çalışması Sonuçları, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?tb_id=23&ust_id=7 (Erişim: 14 Mayıs 2011).